

HRONOLOGIJA STAROG EGIPTA OD 12. DO 25. DINASTIJE

Boris Banjević

This paper presents the chronology of Egypt based on astronomical dates and known historical records. The fundamental difference in dating the 12th dynasty is the correction of coregency between Senwosreta III and Amenemhat III, which according to lunar dates is 9 instead of 20 years. The beginning of the 18th dynasty was dated at 1564 BC or 1539 BC, whereas the second year is more likely to be true. As the reference period of the reign of the 12th and the 18th dynasties we used dates of heliacal rising of Sirius as well as lunar dates. For the period from the 21th to the 25th dynasties we used the lunar dates of Tepi Shemu festival.

Metode koje se koriste u hronologiji

Radiougljениčna metoda

Radiougljениčna metoda je danas opšteprihvaćena metoda za određivanje starosti istorijskih artefakata. Usled delovanja kosmičkih zraka na biljne i životinjske organizme dobija se radioaktivni izotop ^{14}C koji se raspada i zrači. Vreme poluraspada iznosi 5568 godina. To znači da se polovina ^{14}C raspadne

po protoku navedenog vremena i pretvori u običan ugljenik ^{12}C . U trenutku smrti organizma priliv čestica prestaje, a one koje su se nalazile u organizmu u toku života se postepeno raspadaju. Ukoliko je spomenik stariji utoliko je je zračenje slabije i greška merenja je veća. Merenja se vrše na organskim materijalima kao što su trska, drvo, mumije i sl. Na osnovu merenja Gajgerovim elektronskim brojačem ili masivnim spektrometrom izračunava se broj preostalih čestica i tako utvrđuje starost materijala. Pritom se ovaj broj pretvara u krivu koja se mora kalibrirati. To znači da se metodom godina drveća (koji se ponavljaju na svakih 11 godina usled sunčeve aktivnosti) uspostavlja kalibraciona kriva koja daje stvarne godine radiougljenične metode. Problem kod ove metode je njena tačnost. Ona ne može dati preciznu godinu starosti već samo verovatnoću da je neki artefakt bio u intervalu određenih godina. Na osnovu Gausove raspodele dobijamo verovatnoću intervala 68% ili 95%. Time se na osnovu materijala iz grobnica može utvrditi sa datom verovatnoćom da je neki kralj vladao u intervalu dobijenih godina. Što idemo dalje u prošlost greška je veća tako da kod najranijih dinastija ona može iznositi i do 100 godina.

Stratigrafija

To je metoda koja za jedno nalazište daje datume koji su relativni jedni u odnosu na druge. Obično se zna da jedan sloj zemljišta pripada određenom vremenskom periodu i na osnovu njega se određuju drugi slojevi.

Postoje i druge metode kao što su metoda *termoluminescencije*, *tipologije artefakata*, *dendrohronologije* (metod godina drveća) i *paleografije* (datiranje natpisa na osnovu tipologija evolucije karaktera). Mi ćemo u našem daljem radu radi preciznosti koristiti radiougljeničnu metodu, astronomske metode i zapise koji su nađeni na spomenicima.

Astronomske metode

Ove metode se odnose na posmatranje zvezde Sirijus (eg. Sopdet) i mesečevih mena. Kako zvezda Sirijus izlazi sa Suncem u određeno doba godine koje se uzima za početak egipatske godine, to se može sa malom greškom izračunati na osnovu zadanog egipatskog datuma kada je on bio prema julijanskom kalendaru. Važno je pritom da se početak egipatske godine pomera unazad svake 4 godine po julijanskom kalendaru tako da posle 1456 godina obiđe ceo krug. Problem kod ove metode je mesto posmatranja što može da da razliku u hronologiji do 40 godina. Na osnovu mesečevih datuma može se odrediti preciznost samo ukoliko su poznati i neki drugi podaci vezani za dati događaj. Egipatski datum izlaska meseca ponavlja se u najvećem broju slučajeva na isti dan posle 25 godina. Problem je u tome što ne znamo sasvim sigurno da li je egipatski dan počinjao u zoru ili sa izlaskom Sunca. Razlika u datiranju je pritom 11 godina.

U ranijem članku osvrnuli smo se na hronologiju Egipta od 1. do 11. dinastije.¹ Sada ćemo se osvrnuti na hronologiju 12–25. dinastije.

Hronologija 12. dinastije

Amenemhat I ili helenizirano Ammenemes (sa prestonim imenom Sehetepibre) bio je prvi vladar 12. dinastije, koja se smatra zlatnim dobom Srednjeg kraljevstva Egipta. On je verovatno isti vezir sa imenom Amenemhat koji je vodio ekspediciju u Wadi Hammamat pod njegovim prethodnikom Mentuhotepom IV, i uklonio ga sa vlasti. Naučnici se ne slažu oko toga da li je Amenemhat I ubio prethodnika, ali ne postoji

¹ *Matica* br. 60/61, zima 2014/proleće 2015, str. 441–500.

nezavisna evidencija koja ovo pretpostavlja i možda je bio period koregencije između njihove dve vladavine.

Amenemhat nije poticao iz kraljevske porodice i kompozicija nekih književnih radova („Proročanstvo Nefertija“, „Instrukcije Amenemhata“) i u arhitekturi povratak na stil piramida kompleksa 6. dinastije često se smatrao kao pokušaj za ozakonjenje njegove vladavine. Amenemhat je preselio prestonicu iz Tebe u Ititawy i sahranjen je el-Lištu.

Smatra se da je Amenemhat I bio prvi kralj Egipta koji je imao suvladarstvo sa njegovim sinom, Senusretom I. Stela sa dvostrukim natpisom iz Abydosa nalazi se sada u Kairskom muzeju (CG 20516) i datirana je u 30. godini vladavine Amenemhata I i 10. godini vladavine Senusreta I, što znači da je Senusret bio suvladar u 20. godini Amenemhata.²

Sledeći vladar bio je Senusret I (Senwosret) ili helenizovano, Sesostri I. Bio je jedan od najmoćnijih vladara 12. dinastije. On je bio sin Amenemhata I i poznat je po prestonom imenu Kheprekare što znači „Ka od Rea je stvoren“.

On je nastavio očevu ekspanzionističku politiku u Nubiji organizujući dve ekspedicije u taj region u 10. i 18. godini vladavine. Stvorio je pravu egipatsku južnu granicu blizu drugog katarakta gde je ostavio garnizon i pobedničku stelu. Uspostavio je diplomatske odnose sa vladarima Sirije i Kanaana. Pomenut je u „Priči o Sinuheu“ gde se navodi da se vratio iz Libije u kraljevsku palatu u Memfisu pošto je čuo za ubistvo svog oca Amenemhata I.

Krajem njegove vladavine Senusret je naimenovao svoga sina Amenemhata II za suvladara. Stela činovnika Wepwaweto (Leiden, V4) je datirana u 44. godini Senusreta i 2. godini Amenemhata II, tako da je on naimenovan za vladara u 43. godini

² Murnane, W. J., *Ancient Egyptian Coregencies, Studies in Ancient Oriental Civilization*. No. 40. The Oriental Institute of the University of Chicago, 1977, str. 2.

svoga oca.³ Turinski Kanon Senusretu dodeljuje 45 godina vladavine sa nepoznatim brojem meseci i dana.

Nubkaure Amenemhat II bio je treći faraon 12. dinastije. Veruje se da je delio period suvladarstva sa svojim prethodnikom Senusretom, ali sada postoji sumnja da je period suvladarstva bio u stvari vremenski interval kada je na vlasti bio Wepwaweto.⁴

Amenemhat II i njegov naslednik Senusret II delili su kratak period suvladarstva i on je nesumnjivo potvrđen. Za razliku od ostalih dvostruko datiranih dokumenata, stela Hapua iz Konosoa eksplicitno navodi da su dva kralja vladala jedno vreme zajedno, i da je 3. godina vladavine Senusreta II bila jednaka 35. godini vladavine Amenemhata II. To je istovremeno i najviši njegov poznati datum vladavine.⁵

Khakheperre Senusret II bio je četvrti faraon 12. dinastije. Njegova piramida sagrađena je u el-Lahunu. On je pokazao veliki interes za oazu u Faiyumu i počeo je radove na obimnom irigacionom sistemu od Bahr Yussefa do jezera Moeris preko izgradnje nasipa u el-Lahunu i dodavanja mreže odvodnih kanala. Cilj ovog projekta je bio da poveća obim kultivisane zemlje u toj oblasti.⁶ Važnost ovog projekta je naglasila samu Senusretovu želju da prebaci kraljevsku nekropolu iz Dahšura u el-Lahun gde je izgradio svoju piramidu. Ova lokacija je ostala politička prestonica za 12. i 13. dinastiju Egipta.

Vladavina Senusreta II predstavlja veliki problem u hronologiji 12. dinastije. Turinski Kanon dodeljuje mu vladavinu od

³ Murnane, W., J., op. cit., str. 5.

⁴ Delia, R. D., "A new look at some old dates: a reexamination of Twelfth Dynasty double dated inscriptions". *Bulletin of the Egyptological Seminar of New York*. 1, 1979, str. 16, 21–22.

⁵ Murnane, W., J., op. cit., st. 7.

⁶ Verner, M., *The Pyramids: The Mystery, Culture, and Science of Egypt's Great Monument*. New York, Grove Press., 2002, str. 22.

19 godina i više od 30 godina za Senusreta III. Ovo mišljenje je promenjeno 1972. kada je W. K. Simpson pronašao poslednju poznatu godinu za Senusreta II njegovu 7. godinu i slično za Senusreta III njegovu 19. godinu.⁷ M. C. Stone 1997. navodi u svom članku da je najviša godina za Senusreta II bila 8. godina, bazirano na steli Cairo JE 59485.⁸ Yurco primećuje da bi smanjivanje Senusretove vladavine na 6 godina predstavljalo problem zbog toga jer je on izgradio kompletnu piramidu u Kahunu, sa čvrstim granitnim posmrtnim hramom i kompleks građevina. Za takav projekat optimalno je predvideti 15–20 godina da se završi, čak i kada bi se cigle od blata koristile u piramidama.⁹ Do sada je problem bio nerešiv, ali mnogi Egiptolozi dodeljuju mu 9 ili 10 godina što bi odgovaralo popravljaju cifre od 19 godina koju daje Turinski Kanon od 19 godina. Datum njegove smrti mogao bi se dovesti u vezu sa svečanošću „Ici na Nebo“ koja se pominje u dokumentima hrama u el-Lahunu. Ova dokumenta navode da je svečanost bila IV *pereta* dana 14.¹⁰ U kasnijem delu teksta u odeljku apsolutne hronologije utvrdićemo pomoću mesečevih datuma da je njegova vladavina iznosila 19 godina.

Khakaure Senusret III bio je peti faraon 12. dinastije. On je bio najmoćniji faraon te dinastije. Kao posledica toga javlja se u

⁷ Ryholt, K. S. B., *The Political Situation in Egypt during the Second Intermediate Period, c. 1800–1550 B.C. CNI publications, 20*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press: University of Copenhagen., 1997, str. 14.

⁸ Stone, M., „Reading the Highest Attested Date for Senusret II: Stela Cairo JE 59485“, *Göttinger Miszellen 159*, 1997, str. 91–100.

⁹ Yurco, F., „*Black Athena: An Egyptological Review*“, In Lefkowitz, Mary; Rogers, Guy Maclean. *Black Athena Revisited*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2014, str. 69.

¹⁰ Borchardt, L. Erman, A.; Steindorff, G., eds. „Der zweite Papyrusfund von Kahun und die zeitliche Festlegung des mittleren Reiches der ägyptische Geschichte“. *Zeitschrift für ägyptische Sprache und Altertumskunde* 37, str. 91.

legendama o Sesostrisu. Njegovi vojni pohodi dali su podsticaj eri mira i ekonomskog prosperiteta koja je smanjila uticaj regionalnih vladara i vodila oživljavanju zanatstva, trgovine i gradskog napretka. On je jedan od retkih egipatskih kraljeva koji je deifikovan i slavljen sa kultom još za vreme svog života.

Dvostruko datiran papirus u Berlinskom muzeju pokazuje 20. godinu njegove vladavine pored 1. godine Amenemhata III njegovog sina. Ovo se uzima kao dokaz suvladarstva sa sinom. Prema Josefu Wegneru, godina 39. kao hijeratička kontrolna napomena otkrivena je na belom krečnjačkom bloku koji se nalazio u osiguranom nalazištu građevinskih ostataka proizvedenih iz građevine Senusretovog posmrtnog hrama. Sam fragment je deo ostataka konstrukcije hrama. Ovo nalazište potvrđuje da je bio datum konstrukcije posmrtnog hrama Senusreta III u Abydosu.¹¹ Wegner smatra da je jedina mogućnost da je vladajuća godina koja se nalazila na bloku Senusretova, a ne njegovog sina Amenemhata i da je sin vladao 20 godina sa ocem.

Amenemhat III Nimaatre bio je 6. faraon 12. dinastije. Poznat je po tome što je izgradio piramidu u Dahšuru (Crna piramida), ali je gradnja napuštena zbog konstrukcionih problema. Oko 15. godine vladavine izgradio je piramidu blizu Haware koja je služila za sahranjivanje nekoliko njegovih žena. Postoji malo podataka o njegovim vojnim aktivnostima. Jedan od njih govori da je u 9. godini bio u maloj ekspediciji u Nubiji blizu tvrđave Kumma. Postoje i ekspedicije prema rudarskim oblastima, dve od njih u Wadi-el-Hudi na južnoj strani Egipta gde su sakupljali ametist. To je bilo u njegovoj 11. godini, a druge u 20. i 28. godini. Na crvenomorskoj obali je pronađena stela koja pominje ekspediciju u

¹¹ Wegner, J., „The Nature and Chronology of the Senusret III–Amenemhat III Regnal Succession: Some Considerations based on new evidence from the Mortuary Temple of Senusret III at Abydos“, *JNES* 55, Vol. 4, 1996, str. 251.

Punt. Najviši oficir koji je bio upućen u ekspediciju bio je visoki nadzornik Senebef.¹²

Najviši datum njegove vladavine bio je I *akhet* 22, 46. godine vladavine. Smatra se da je vladao punih 46 godina, mada ni 47. i 48. godina nisu isključene. Pronađen je oštećen komad stene u Konosso u Nubiji koji izjednačava 1. godinu naslednika Amenemhata IV sa 46, 47 ili 48. godinom njegove vladavine.¹³

Amenemhat IV Maakheru došao je na vlast kao mladi suvladar njegovog prethodnika Amenemhata III. Dužina suvladarstva nije pouzdana, mada mnogi misle da je trajala najduže dve godine.¹⁴ Turinski Kanon iz vremena perioda ranog Ramzesa II dodeljuje mu vladavinu od 9 godina 3 meseca i 27 dana. Njegova vladavina je bila mirna i bez značajnih događaja.

Sobekneferu (Nefrusobek ili Skemiophris), kraljica, bila je poslednji vladar 12. dinastije. Prema Turinskom Kanonu vladala je 3 godine 10 meseci i 24 dana.¹⁵

U antičkom Egiptu su korišćena dva različita kalendara. Jedan je bio sunčev i korišćen je u svakodnevnom životu i mesečev koji je korišćen u hramovima za obavljanje raznih religijskih dužnosti i održavanje religijskih svečanosti. Određivanje meseci je bilo jednako u oba kalendara. Egipatski civilni kalendar se sastojao od 12 meseci od po 30 dana i dodatnih 5 (epagomenalnih) dana na kraju godine. Tako je godina imala 365 dana, pa je bila svake godine kraća od tropske sunčeve godine za jednu

¹² El-Sayed Mahfouz, „Amenemhat IV au ouadi Gaouasis“, *BIFAO* 110, 2010, str. 165–173.

¹³ Ryholt Kim S. B., *The Political Situation in Egypt During the Second Intermediate Period, C. 1800–1550 B.C.*, Museum Tusulanum Press, 1997, str. 211–212.

¹⁴ Baker, D. D., *The Encyclopedia of the Pharaohs: Volume I – Predynastic to the Twentieth Dynasty 3300–1069 BC*, Stacey International, 2008, str. 30–32; Murnane, W. J., op. cit., str. 13–20.

¹⁵ Ryholt Kim S. B., op. cit., 15.

četvrtinu (isto kao julijanski kalendar), i stalno se pomerala u odnosu na godišnja doba. Za poljoprivredne potrebe godišnja doba su se određivala u odnosu na helijakalno dizanje zvezde Sirijus (istovremeno dizanje sa Suncem), što se približno poklapalo sa plavljenjem reke Nil. Prema egipatskom kalendaru meseci su brojani kao meseci određenog godišnjeg doba, a ne po pojedinačnim nazivima. Postojala su 3 godišnja doba svako sa po 4 meseca. Imena godišnjih doba bila su: *akhet* (doba poplava), *peret* (doba rasta –zima) i *šemu* (doba žetve ili leto). Ova imena sugerišu da su godišnja doba originalno imala za cilj da se poklope sa plavljenjem Nila. Tako je egipatska Nova godina počinjala svake četvrte godine jedan dan unazad u odnosu na julijanski kalendar, a taj dan je određivan helijakalnim dizanjem Sirijusa. Posle 1460 godina ovaj kalendar je zaostajao tačno jednu godinu za julijanskim. Na osnovu svedočenja Censorinusa znamo da je prvi dan Nove godine egipatskog kalendara bio 21. 07. 139. n. e. Neki naučnici su predložili preciznije određivanje Sirijusovog (Sotisovog) ciklusa od 1456 godina. Tako bi prethodni ciklus počinjao 1314. p. n. e. i prethodni 2768. p. n. e. na isti dan julijanskog kalendara. Najverovatnije da je kalendar uveden u vreme 28. v. p. n. e. jer u vreme prethodnog ciklusa nije postojala država.

Za posmatranje Sirijusa važno je mesto i ugao posmatranja između Sunca i Sirijusa (*arcus visionis*). Razlika između Memfisa i Elefantine je 5.75° geografske širine ili 24 godine u računanju dizanja Sirijusa. U našem slučaju pretpostavićemo da su posmatranja bila u Memfisu jer su svi nađeni podaci bili iz bliže okoline. Za ugao posmatranja uzećemo $9-11^\circ$. Ovaj ugao je ugao između Sunca i Sirijusa kada se uoči prvi put Sirijus na istočnom nebu pri izlasku Sunca.

Egipatski mesečev kalendar se sastojao od meseci koji su se međusobno razlikovali po dužini mesečevog ciklusa. Ne postoji regularno pravilo u smenjivanju meseci od 29 i 30 dana. Svaki

novi mesec počinjao je sa prvim jutrom pošto je poslednja mesečeva četvrt postala nevidljiva. Pošto je mesečeva kalendarska godina kraća 10 ili 11 dana od sunčeve, 13. mesec ubacivan je kada se činilo potrebno da bi bila u skladu sa civilnim kalendarom. Godine faraona su opisivane prema datumu, recimo: „Godina 9 pod njegovim veličanstvom Kraljem Gornjeg i Donjeg Egipta Djeserkare. Svečanost otvaranja godine III *šemu* 9. Dizanje Sirijusa.“ Ovaj tekst se odnosi na dizanje Sirijusa 9. godine faraona Amenhotepa I u 11. mesecu 9. dana.

Najveća kolekcija datuma iz starog Egipta potiče iz mesta Illahun. Grad je osnovao Senusret II u 19. v. p. n. e. Mi znamo oko 20 datiranih dokumenata iz Illahuna u kojima su sačuvane mesečeve svečanosti. One pripadaju dvojici kraljeva Senusretu III i Amenemhatu III. Postoji još oko 20 nedatiranih dokumenata gde je izgubljena godina ili ime kralja ili nije jednoznačno utvrđen početak meseca.

Postoje problemi oko rešavanja apsolutne hronologije.

1. Nije rešeno pitanje kada je počinjao egipatski dan ili lunarni mesec. Postoji dve mogućnosti: ili je dan počinjao u zoru ili sa izlaskom Sunca. Ovo ima važne posledice. Ako je dan počinjao u zoru što mnogi naučnici veruju, tada je posmatranje nastupajuće četvrti Meseca bilo na početku dana. Ako je dan počinjao sa izlaskom Sunca tada je posmatranje bilo na samom kraju dana i nekoliko minuta nakon toga datum je promenjen sa izlaskom Sunca. Razlika u računanju posmatranja je razlika u vremenu od 11 godina po julijanskom kalendaru.

2. Mesečevi datumi su ciklični što znači da se preko 70% egipatskih datuma ponavlja po julijanskom kalendaru posle 25 godina. Na jednom od Ilahun papirusa očekivani datum helijakalnog dizanja Sirijusa je sačuvan za 7. godinu Senusreta III, 16 dana 4. meseca *pereta*. Na osnovu toga je utvrđeno da je taj datum pao u interval 1882–1869. p. n. e. zavisno od mesta i ugla posmatranja, jer je pismo o tom događaju došlo izvan

Illahuna. Dvanaest od 40 datuma su sačuvani na P Berol 10056 koji daje hramovne podatke za listu alternativnih hramovnih meseci sveštenika. Primer za ove mesece je dat dole:

Godina 30, *II šemu 26 do III šemu 25*

IV šemu 25 do 31 godine I akhet 19

II akhet 20 do III akhet 19

IV akhet 18/19 do I peret 18

II peret 18 do III peret 17

IV peret 17 do I šemu 16

Ako proverimo dužinu mesečevog ciklusa za period od I akhet 19 do II akhet 20 videćemo da je dužina meseca 31 dan što se ne može objasniti lošim vremenskim uslovima ili propustom posmatrača. Zato je Luft predložio da se svi datumi sa leve strane obeleže kao drugi mesečev dan, a svi datumi sa sa desne strane kao prvi mesečev dan.¹⁶ Tada će redosled dužina meseci biri sledeći: 30, 29, 30, 30, 30, 29, 30, 29, 30, 29, 30, 29 što daje 355 dana i nešto je veće od prosečne sinodičke mesečeve godine koja iznosi 354,36708 dana.

Ovaj redosled ne mora da bude uvek isti. Kako je normalna egipatska mesečeva godina trajala 354 dana tada su morali na otprilike svake 3 godine da ubacuju po jedan dan da bi se izjednačila sa sunčevom. Ovo ne mora da bude pravilo jer su u period od 2000. p. n. e. do 2000. n. e. bila 12 puta po 5 tridesetodnevni mesečevih dana zaredom.¹⁷

¹⁶ Luft, U., *Die chronologische Fixierung des ägyptischen Mittleren Reiches nach dem Tempelarchiv von Illahun*, Wien 1992, str. 192–195.

¹⁷ Gautschy, R., „Monddaten aus dem Archiv von Illahun: Chronologie des Mittleren Reiches“, *ZÄS* 138, 2011, str. 7, pr. 37. Četiri uzastopna 30-dnevna lunarna meseca nisu neuobičajeni. Postoje 484 puta u roku od 4.000 godina. Četiri 29-dnevna meseca zaredom dogodila su se do 65. godine pre nove ere. 42 puta, i od tada ne više. Tri uzastopna 29-dnevna meseca su ponovo česta (644 puta unutar 4.000 godina).

Situaciju komplikuje i nemogućnost da utvrdimo precizan broj godina u kojima su vladali Senusret II i Senusret III kao i Amenemhat III kao suvladar. Turinski Kanon nam daje 19 godina za Senusreta II i 30+X godina za Senusreta III. Nedavno je otkrivena 39. godina vladavine Senusreta III (vidi pr. 10). Postoje naznake o suvladarstvu Amenemhata III i Senusreta III od njegove 19. godine. Lista ponuda u hramu Anubisa (Anubis na svojoj planini) pominje 1. godinu posle 19. godine Senusreta. Luft smatra da je pisac u ovoj listi napravio grešku i umesto *Sekhem Senwosret* trebalo da napiše *Sekhem Senwosret ma'kheru* što bi značilo da je Senusret II u vreme 19. godine i početkom 1. godine naslednika Senusreta III bio živ.¹⁸ S druge strane Borchardt je ovu listu datirao na prelazu između Senusreta II i Senusreta III.¹⁹ Lista ponuda počinje IV pereta 1 i završava se 1. godine II pereta 30. Borchardt napominje da se u istom dokumentu pominje „Uzvišenje ka nebu“ što može samo da znači da je faraon umro. To se desilo u rasponu od I akheta 1 i II pereta 30. Takođe napominje i datum IV peret 14. Ovo bi mogao biti datum mumifikacije kralja koji obično iznosi 70 dana. Zato kao datum smrti kralja možemo uzeti II peret 4.

Svi datumi navedeni u papirusima (P Berol 10003, i 10248, P Cairo 5865 i 71583 kao i drugi P Berol) svedeni su na prvi dan meseca. Prema datumu helijakalnog dizanja Sirijusa imamo 4 opcije:

1. 7. Senusreta III 1902. p. n. e, 7. Amenemhata III 1872. p. n. e.
2. 7. Senusreta III 1841. p. n. e, 7. Amenemhata III 1811. p. n. e.
3. 7. Senusreta III 1866. p. n. e, 7. Amenemhata III 1836. p. n. e.
4. 7. Senusreta III 1877. p. n. e, 7. Amenemhata III 1847. p. n. e.

¹⁸ Luft, U., *BiOr* 40, 1983, str. 292. Pojam *ma'kheru* može da znači suvladarstvo iako se nekad mislilo da se odnosi na pokojnog faraona. Vidi Wegner, J., op. cit., str. 249–279.

¹⁹ Borchardt, L., *ZÄS* 37, 1899, 92.

Ako analiziramo sva 4 slučaja vidimo da opcija 1 i 2 otpadaju zbog mesta posmatranja (nije Memfis, niti bilo koje drugo mesto u Egiptu). Zavisno od toga da li dan počinje sa zorom ili sa Suncem imali smo sledeće opcije za 7. godinu Senusreta III: u Gornjem Egiptu (Memphis, Ilahun) godina je 1866. p. n. e. (Luft), 1855. p. n. e. (Parker/Bartha popravljena), u Donjem Egiptu (Elefantina): 1841. p. n. e. (Luft popravka Kraussa) i 1830. p. n. e. (Krauss). Lyn Rose je uputio kritiku Luftu i Kraussu i zaključio da se na osnovu datih podataka ne može sa sigurnošću dobiti nijedna pouzdana hronologija. Na to imamo dve zamerke. Prvo, tabele koje je koristio Rose su Schochove iz 1928. godine i zastarele su. Drugo, on je uzimao datume sa leve strane datuma u P Berol 10056 kao prvi dan meseca, a ne kao što je Luft predložio kao drugi dan meseca. Time se dobijaju potpuno različiti rezultati.²⁰

Prema rezultatima koje je dala R.Gautschy²¹ u tabeli 1. vidimo da se 82.5% (33 od 40) mesečevih datuma poklapa ako dan počinje u zoru i prva godina Senusreta III počinje 1872. p. n. e, a 1. godina Amenemhata III 1842. p. n. e. na dan helijakalnog dizanja Sirijusa IV *pereta* 17 kada su vršene ponude u hramu. Druga opcija je da se 72.5% (29 od 40) mesečevih datuma slaže sa egipatskim datumima po julijanskom kalendaru ako dan počinje sa Suncem i datum Sirijusa IV *pereta* 16 kada je stiglo pismo. Prva godina Senusreta III počinje 1883. p. n. e, a prva Amenemhata III 1853. p. n. e.

²⁰ Rose, L. E., „The Astronomical Evidence for Dating the End of the Middle Kingdom of Ancient Egypt to the Early Second Millennium: A Reassessment“, *JNES* 53, 1994, str. 256–261.

²¹ Gautschy, R., op. cit., str. 12–13 u tabeli 4.

Broj dokumenta	Godina vladavine	Početak Meseca	Opcija 3 (jul. datum)	Raz	Opcija 4 (jul. datum)	Raz
10166(*)	3 SIII	II Akhet 16	18. 1 - 1869	0		
10092	5 SIII	II Akhet 24	25. 1. - 1867	0	28. 1. - 1878	0
10009	5 SIII	II Peret 22	23. 5. - 1867	0	26. 5. - 1878	+1
10282/1	6 SIII	I Akhet 14	16. 12. - 1867	0	19. 12. - 1878	0
10282/2	6 SIII	II Akhet 13	14. 1. - 1866	0	17. 1. - 1877	-1
10282/3	6 SIII	III Akhet 13	14. 2. - 1866	0	17. 2. - 1877	0
10130/1	8 SIII	II Akhet 21	22. 1. - 1864	0	24. 1. - 1875	-1
10130/2	8 SIII	III Akhet 21	21. 2. - 1864	+1	23. 2. - 1875	0
10003	9 SIII	III Peret 9	7. 6. - 1863	0	11. 6. - 1874	+1
10112	10 SIII	III Akhet 29	28. 2. - 1862	0	3. 3. - 1873	0
10412(*)	11 SIII	I Akhet 20	21. 12. - 1862	0		
10165(*)	12 SIII	II Šemu 5			4. 9. - 1871	0
10248	14 SIII	II Akhet 17	16. 1. - 1858	0	19. 1. - 1869	0
10011	16 SIII	II Peret 23	20. 5. - 1856	0	23. 5. - 1867	0
10016	18 SIII	I Šemu 30	26. 8. - 1854	0	29. 8. - 1865	0
10412 (*)	22 SIII	I Akhet 20			21. 12. - 1862	-1
10165 (*)	23 SIII	II Šemu 5	30. 8. - 1849	0		
10018 (*)	29 SIII	II Akhet 5	31. 12. - 1844	0		
10079 (*)	29 SIII	III Akhet 5	29. 1. - 1843	0		

10090	3 AIII	III Šemu 17	8. 10. - 1839	0	11. 10. - 1850	0
10056/1	8 AIII	III Akhet 26	20. 3. - 1834	0	23. 3. - 1845	0
10218 (*)	8 AIII	III Peret 24	15. 7. - 1834	0	19. 7. - 1845	
10166 (*)	9 AIII	II Akhet 16			12. 1. - 1844	0
58065	9 AIII	II Šemu 12	1. 9. - 1833	0	4. 9. - 1844	-1
10018 (*)	10 AIII	II Akhet 5			31. 12. - 1844	-1
10079 (*)	10 AIII	III Akhet 5			30. 1. - 1843	0
10344	11 AIII	III Akhet 24	15. 2. - 1831	0	18. 2. - 1842	-1
10052	24 AIII	I Akhet 5	25. 11. - 1819	0	28. 11. - 1830	0
10104/71583	24 AIII	III Peret 2	21. 5. - 1818	0	24. 5. - 1829	0
10103	29 AIII	I Šemu 7	24. 7. - 1813	0	26. 7. - 1824	0
10056/2	30 AIII	II Šemu 25	10. 9. - 1812	-1	11. 9. - 1823	0
10056/3	30 AIII	III Šemu 25	9. 10. - 1812	0	12. 10. - 1823	0
10056/4	30 AIII	III Šemu 24	8. 11. - 1812	-1	11. 11. - 1823	0
10056/5	31 AIII	I Akhet 19	7. 12. - 1812	0	10. 12. - 1823	0
10056/6	31 AIII	II Akhet 19	6. 1. - 1811	0	9. 1. - 1822	0
10056/7	31 AIII	III Akhet 19	4. 2. - 1811	+1	7. 2. - 1822	0
10056/8	31 AIII	III Akhet 18	5. 3. - 1811	+1	9. 3. - 1822	0
10056/9	31 AIII	I Peret 18	4. 4. - 1811	+1	7. 4. - 1822	0
10056/10	31 AIII	II Peret 17	4. 5. - 1811	0	7. 5. - 1822	0

10056/11	31 AIII	III Peret 17	2. 6. - 1811	0	5. 6. - 1822	0
10056/12	31 AIII	III Peret 16	2. 7. - 1811	0	5. 7. - 1822	0
10056/13	31 AIII	I Šemu 16	31. 7. - 1811	0	3. 8. - 1822	+1
10006/1	32 AIII	II Akhet 8	26. 12. - 1811	0	29. 11. - 1822	0
10006/2	32 AIII	III Akhet 7	24. 1. - 1810	0	27. 1. - 1821	-1
10206	36 AIII	II Akhet 24	10. 1. - 1806	-1	13. 1. - 1817	-1

Tabela 1

U tabeli je dat broj dokumenta svakog mesečevog datuma u papirusima koje smo već naveli ranije. Datumi sa zvezdicama dati su sa pretpostavljenim imenima kralja jer nisu navedena imena vladara. Datumi koji su boldovani imaju i datum i ime kralja. Tamo gde se slažu mesečevi datumi egipatskog i julijanskog kalendara označeno je sa 0, a ako je dan mesečevog kalendara pao 1 dan posle egipatskog označeno je sa +1, inače -1. Sve godine su p. n. e. tako što je -1 godina, 2 godine p. n. e.

U sledećoj tabeli dajemo pregled vladavina faraona 12. dinastije prema opciji 3 koja ima najveću verovatnoću.

Kralj	Maneto	Turinski kanon	Drugi izvori	Vladao
Amenemhat I	16	(20)	29 g. 3 m. 9 d.	1986–1957 p. n. e.
Senusret I	46	45		1966–1921 p. n. e.
Amenemhat II	38	(32)	35	1924–1889 p. n. e.
Senusret II	48	19	8	1891–1873 p. n. e.
Senusret III	8	30+X (38)	38	1872–1834 p. n. e.
Amenemhat III	8	40+X (46)	45-48	1842–1797 p. n. e.
Amenemhat IV	8	9 g. 3 m. 27 d.	13	1797–1789 p. n. e.
Nefrusobek	4	3 g. 10 m. 24 d.		1788–1785 p. n. e.
Total	176	213 g. 1 m. 18 d.		

Tabela 2

Godine suvladarstva su date prema relativnoj hronologiji 12. dinastije. Za opciju 4 sve godine treba pomeriti za 11 godina dalje od naše ere. Za razliku od dosadašnjeg mišljenja dokazano je na osnovu mesečevih datuma da suvladarstvo Senusreta III i Amenemhata III nije trajalo 20 godina kao što se do sada mislilo već samo 9 godina. U zagradama su date pretpostavljene godine u Turinskom kanonu. Vladavina Amenehata IV verovatno je trajala duže, ali ne znamo da li su to bile godine suvladarstva ili samostalne godine. Najveća greška iznosi 7 godina za celu dinastiju prema samostalnim izvorima. Prema datumima početka 12. dinastije koje daje radiougljenična metoda 1. Amenemhata I pada u interval 1998–1952. p. n. e, a 1. Senusreta III pada u interval 1889–1836. p. n. e. Prema ovome sledi da niža hronologija koju navodi Krauss, sa početkom 12. dinastije 1939. p. n. e, ne odgovara našim rezultatima.²² Beckerath je dao nešto drugačiju hronologiju, a najvažnije je da ne priznaje više od 1 godine za suvladarstvo Senwosreta III i Amenemhata III. Prema njemu 12. dinastija vladala je 1976–1794/3. p. n. e.²³

Period posle 12. dinastije naziva se Drugi međuperiod Egipta i tada su vladale dinastije 13–17. Ovaj period trajao je od 1785–1550. p. n. e. U tom periodu dolazi do pada Memfisa i Delte Nila pod vlast Hiksa koji su vladali od o. 1650–o.1540. p. n. e. Veliki broj vladara smenjivao se u tom periodu, a nemamo sasvim relevantne hronološke podatke kojima bismo utvrdili tačnost njihove vladavine. Jedan od izvora je Turinski Kanon, koji u nekim slučajevima daje pogrešne godine vladavine, kako

²² Bronk, R. et all, „Radiocarbon Based Chronology for Dynastic Egypt“, *Science* 328, 2010, str. 1554–1557. Po Kraussu 12. dinastija vladala je od 1939–1760. p. n. e. na osnovu njegovog proračuna helijakalnog dizanja Sirijusa pri posmatranju iz Elefantine 1830. p. n. e. Ovo je malo verovatno jer je dopis o Sirijusu došao iz okoline Memfisa.

²³ Beckerath, J.von, *Chronologie des pharaonischen Ägypten*, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein, 1997, str 189.

smo saznali iz drugih arheoloških izvora. Ne postoje astronomski podaci iz tog perioda pa greška može iznositi do +/-10 godina za vladavine.

Egipatska hronologija posle 1400. p. n. e. uglavnom je dobro uspostavljena. Ona se do sada bazirala na dva mesečeva datuma: 1. godine Thutmose III 1479. p. n. e. i Ramessesa II 1279. p. n. e. Ostali egipatski datumi su sinhronizovani sa asirskim, vavilonskim i hetitskim datumima, ali su pre 1133. p. n. e. neki problemi asirske hronologije rešeni u odnosu na egipatsku hronologiju.

Postoje dva datuma koji su prema tekstu bili tačno prvi mesečev dan. U drugim slučajevima koristino tebenske dane Svečanosti doline.²⁴ Prema Medinet Habu kalendaru ova svečanost je počinjala prvog mesečevog dana II *šemu*. U hramu Amuna primani su darovi na 1. ili 2. mesečev dan. Grafiti iz Djeser-akhet hrama u Deir-el-Bahri prikazuju statuu koja provodi noć primajući darove na II ili III *šemu*. Nije uvek bilo moguće identifikovati faraona koji je tada vladao. U tabeli 3 možemo videti poznate mesečeve datume:

Faraon	Datum	Izvori i komentari
23 Thutmose III	I <i>šemu</i> 21	Datum bitke kod Megidda. Tačno mesečev dan 1.
24 Thutmose III	II <i>peret</i> 30/III <i>peret</i> I	Datum osnivanja Akhmenea
20 Amenhotep I	III <i>šemu</i> 10 III <i>šemu</i> 9	Pivo pripremljeno za konzumiranje na mesečev dan 1 Mesečev dan 1 blizu III <i>šemu</i> 9
21 Amenhotep III	III <i>šemu</i> 1	Datum Svečanosti doline; mesečev dan 1 ili 2

²⁴ Gautschy, R., „A Reassessment of the Absolute Chronology of the Egyptian New Kingdom and its ‘Brotherly’ Countries“, *Ägypten und Levante* 24, 2014, str. 141.

5 Akhenaton	IV <i>peret</i> 13	Kralje je položio zakletvu da osniva grad Akhetaten (nova prestonica)
34 Ramesses II	IV <i>šemu</i> 24	Dan svečanosti Ptah južno-od-svojih-zidova
47 Ramessesa	II <i>peret</i> 25	Javni praznik; mesečev dan 4 ili 5
52 Ramessesa	II <i>peret</i> 27	Dan Piramessesa; tačno mesečev dan 1.
7 Twosre	II <i>šemu</i> 28	Datum Svečanosti doline; mesečev dan 1 ili 2
7 Ramesses III	III <i>šemu</i> 9	Datum Svečanosti doline; mesečev dan 1 ili 2
3 Ramesses VI	II <i>šemu</i> 20	Datum Svečanosti doline; mesečev dan 1 ili 2
6 Ramesses VII	III <i>šemu</i> 9	Datum Svečanosti doline; mesečev dan 1 ili 2
22 Ramesses XI	II <i>šemu</i> 22	Datum Svečanosti doline; mesečev dan 1 ili 2

Tabela 3

Na primer, analizirali smo sve mesečeve datume za Ramessesa II. Taj datum je označen kao *pesdjentyw*, tj. mesečev srp nije bio vidljiv pre sunčevog izlaska. Od 5 datuma koji dolaze u obzir 1304, 1301, 1290, 1279 i 1276. p. n. e. isključili smo odmah 1301, 1290 i 1276. p. n. e. jer se ne podudaraju sa tekstom. Kod 1304. p. n. e. lunarni mesec II *peret* 28 je počinjao prvim danom nevidljivosti srpa, a prethodnog dana 27. mesec je bio vidljiv što nije u skladu sa tekstom. Drugog datuma, 1290. p. n. e, mesec je vidljiv toga dana, ali je pre moguće da je zbog loših vremenskih uslova posmatrač promašio vidljiv mesec nego da je video nevidljiv mesec. Ovo je čest način posmatranja egipatskih sveštenika u to doba.²⁵ Na sličan način može se odrediti i datum za Thutmosea III. Kao najbolji kandidati su 1504, 1493, 1479 i 1468. p. n. e. Kasnije ćemo videti koji datumi su najbolji.

²⁵ Casperson, L. W, *The Lunar Date of Ramesses II*, 47, str. 181–184.

Osim ovih mesečevih datuma postoji i evidencija o dva datuma helijakalnog dizanja Sirijusa. Jedan je iz 9. godine Amenhotepa I (datum Paprus Ebersa) i jedan iz vladavine Thutmose III bez datuma. Amenhotepov datum je bio III šemu 9, iz 9. godine vladavine i može se odrediti prema mestu posmatranja iz Memfisa u intervalu 1550–1537. p. n. e. ili iz Tebe 1532–1515. p. n. e. Datum iz Elefantine je 1523–1512. p. n. e. pri čemu on ne odgovara nijednoj ponuđenoj opciji (vidi kasnije u tekstu opcije L1 i L3).

Poznato je jedno Sunčevo pomračenje sačuvano u tekstu molitve Muršilija II, hetitskog vladara. On izveštava o intrigama njegove maćehe, treće žene oca Šupililiume I. Na osnovu ovog teksta De Martina, Huber je zaključio da je u vreme kada je Muršili marširao kao zemlji Azzi, stara kraljica pokušala da iskoristi Sunčevo pomračenje da bi ga srušila sa prestola: „(Kada) sam ja marširao (prema zemlji) Azzi tada je Sunce učinilo omen.“²⁶ Iz Muršilijevih Anala se može zaključiti da se taj događaj desio u vreme ranog dela Muršilijevog pohoda na Azzi 10. godine njegove vladavine. Sam omen²⁷ nije eksplicitno opisan kao pomračenje, ali su pomračenja bila jedini omeni koji su mogli da imaju ozbiljne posledice za vladajućeg kralja. Bitno je dan sam Muršili nije video pomračenje već je ono posmatrano u prestonici Hattuši.

U sledećoj tabeli 4 su date sinhronističke liste svih okolnih zemalja i Egipta. Tabela je data prema poznatim izvorima (Source). Objasnjenja: EA – El Amarna tablice (Moran 1992), Syn-H- Sinhronistička istorija (Grayson 1975, 157–170), Chr. P- Hronika P (Grayson 1975, 170–177), SKL- Sinhronistička

²⁶ De Martino, S. “La accuse di Muršili II alla regina Tawananna Secondo il testo KUBXIV 4” u: De Martino S. i F. Imparati, *Studi e Testi 1*, Firenze, 1998, str. 19–48; Huber, P.J., “The Solar Omen of Muršili II”, JAOS 121, vol. 4, str. 640–644.

²⁷ Pomračenje u smislu predskazanja.

kraljevska lista (Weidner 1926, 66–77), CTH-Catalogue des textes hittites (Laroche 1971), Kbo- Keilschrifttexte aus Boghazkoi (1916–) i KUB- Keilschrifturkunden aus Boghazkoi (1921–1990).²⁸

Godine asirskih vladara su tačne do 1 godine od 1132. p. n. e, a ranije je moguća greška od 22 godine od Enlil-nasira II. Pre njega 2 vladara nemaju dokumentovane godine i margina greške pre 1430. p. n. e. je 20 godina.

Egipat	Hetiti	Vavilon	Asirija	Izvor
		Karaindaš	Aššur-bel-nišešu	Syn-H
		Kurigalzu I	Aššur-nadin-ahhe Eriba-Adad I	Chr-P Chr-P
Amenhotep III	Šupiluma I	Kurigalzu I Kadašman-Enlil I Burnaburiaš II		EA 6 EA 1-5 EA 6 EA 41?
Akhenaten	Šupiluma I	Buranaburiaš II	Aššur-uballit I	EA 41 EA 7-11, 14 EA 15, 16
		Buranaburiaš II Kara-hardaš Nazi-Bugaš Kurigalzu II	Aššur-uballit I	Syn-H Syn-H Syn-H, Chr.P Syn-H, Chr.P

²⁸ Grayson, A. K., *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Locust Valley (New York), 1975; Weidner, E. Die Grosse Königsliste aus Assur, AfO 3, str. 66–77; Laroche, E., *Catalogue des textes Hittites*, Paris, 1971; Breyer, F., *Ägypten und Anatolien. Politische kulturell und sprachliche Kontakte zwischen dem Niltal und Kleinasien in 2 Jahrtausend v. Chr.*, 2010, Wien; Moran, W. L. (edited and translated), *The Amarna Letters*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, London, 1992.

Smenkhkare	Šupiluliuma I			EA 41?
Horemheb	Muršili II			KUB 19.15+Kbo 50.24
		Kurigalzu II	Enlil-nirari	Syn-H
		Nazi-Marutaš Kadašman-Turgu I	Adad-nirari I	Syn-H, Chr. P Chr. P
Ramesses II	Muwatali Muršili III Hatušili III			Breyer (2010) CTH 155 CTH 155
	Hatušili III	Kadašman-Turgu I Kadašman-Enlil II	Adad-nirari I?	Kbo 1.14 CTH 172 CTH 172
	Tudhaliya IV		Tukulti-Ninurta I	CTH 177
		Adad-šuma-usur	Tukulti-Ninurta I Aššur-nadin-apli Aššur-nirari III Enlil-kudurri-usur Ninurta-apil-Ekur	Chr. P Chr. P Chr. P Syn-H Syn-H
		Meli-Šipak	Ninurta-apil-Ekur	SKL
		Zababa-šuma-iddi- na Enlil-nadin-ahi	Aššur-dan I	Syn-H SKL

Tabela 4

Postoje i podaci radiougljenične metode (^{14}C) koji omogućavaju približno datiranje apsolutne vladavine. Korišćen je *wiggle matching* metod tj. metod koji koristi nelinearnu vezu između starosti ^{14}C i starosti kalendara kako bi podudario oblik serije blisko sekvencijalno raspoređenih ^{14}C datuma sa kalibracionom

krivom. Pri tome su korišćene informacije o dužini vladavina i redosled faraona u modelu apsolutnih datuma. To omogućava smanjenje greške za 25 godina.

Za period od Akhenatona do Ramessesa II važne su godine vladavine kraljeva koje se razlikuju po raznim izvorima, naime Smenkhkarea, Horemheba i Setija I. U donjoj tabeli možemo videti razlike:

Faraon	Sigurne godine	Sumnjive godine	Prihvaćene godine
Neferneferuaten Smenkhkare	2 1		3 ili 4 za oboje
Seti	9	11, 15	9
Horemheb	14	16, 27, 59	15 ili 27

Tabela 5

Ako uporedimo istorijske mesečeve datume sa astronomskim kalkulacijama podaci pretpostavljaju kraću vladavinu od 15 godina za Horemheba kao što većina egiptologa misli. Ako produžimo vladavinu za sledeći mesečev ciklus od 25 godina (pada na isti dan egipatskog kalendara) tada 39 godina ne bi odgovaralo sinhronizmu sa Asirijom. Isto bi se desilo ako uzmemo zbir sva tri vladara $39+11+3=53$ godine. Najviše 90 godina je prošlo od dolaska na vlast Aššur-uballita I i savremenika Akhenatona do smrti Adad-Nirarija I koji je savremenik Ramessesa II i hetitskih kraljeva Muršilija III i Hatušilija III. Dužina vladavina od Akhenatona do 20. godine Ramessesa II iznosi $17+3+10+4+15+9+2+20=80$ godina za Akhenatona, Smenkhkare, Nefreneferuaten, Tutankhamon, Aja, Horemheb, Seti I, Ramesses I, Ramesses II respektivno. Ako uzmemo 27 godina za Horemheba dobićemo 92 godine. Obe vrednosti upadaju u interval 70–90 godina dokumentovanih za Asiriju. U

svakom slučaju kraća hronologija Horemheba od 15 godina bolje se uklapa u asirske vladavine.

Tačne vladavine hetitskih vladara mogu se samo približno odrediti. Za hronologiju su važne 5. do 21. godina Ramessesa II, u 5. godini je bila bitka kod Kadeša gde mu je Muwatali II bio protivnik. Dvadeset prve godine potpisan je mirovni sporazum sa Hetitima. Smatra se da je Muwatali II vladao između 18 i 23 godine²⁹. Njegov prethodnik Muršili II, između 25 i 31 godine³⁰. Sunčev podatak o pomračenju sačuvan je za njegovu 10. godinu. Postoji 6 ozbiljnih kandidata za Sunčevo pomračenje ali 1312, 1328 i 1355. p. n. e. nisu kompatibilne sa tekstom. Među ostalim pomračenjima su 1308, 1335, 1340. p. n. e. U tablici 6 su date predložene hronologije L1, L2, L3 i L4 pri čemu su L1 i L3 zasnovane na činjenici da egipatski dan počinje u zoru, a L2 i L4 da počinje sa Suncem.³¹ Godine vladavine u tabeli su označene sa „g“, meseci sa „m“.³²

²⁹ Breyer, F., op. cit., str. 59.

³⁰ Bryce, T. *The Kingdom of Hittites*, 2005, str. XV.

³¹ Gautschy, R, op. cit, Tabela 4.

³² Šesta kolona su radiougljenični datumi po Bronk, R. et all, „Radiocarbon Based Chronology for Dynastic Egypt“, *Science* 328, 2010, str. 1554–1557. Sedma kolona je data po Quiles, A. et. all, “Bayesian modelling for Egypt’s 18th Dynasty by astrophysical and radiocarbon methods”, *JAS* 40, 2013, str. 423–432. Godine vladavine po Hornung, E, Krauss, R., Warburton, D.A., *Ancient Egyptian Chronology*, Brill, Leiden, Boston, 2006, str. 493., sa malim izmenama.

Faraon	L1	L2	L3	L4	¹⁴ C(2010)	¹⁴ C(2013)	GV
Ahmose	1539	1550	1564	1575			25g 4m
Amenhotep I	1514	1525	1539	1550			20g
Thutmose I	1494	1505	1519	1530			12g
Thutmose II	1482	1493	1507	1518			14g
Thutmose III	1468	1479	1493	1504	1498–1474	1502–1470	54g
Amenhotep II	1414	1425	1439	1450	1445–1423	1456–1419	25g 10m
Thutmose IV	1388	1399	1413	1424			9g 8m
Amenhotep III	1378	1389	1403	1414	1408–1386	1423–1386	38g 7m
Akhenaten	1339	1350	1364	1375	1370–1348	1385–1348	17g
Smenkhkare Neferneferuaten	1322	1333	1347	1358			3g
Tutankhamun	1319	1330	1344	1355	1353–1331	1365–1328	10g
Ay	1309	1320	1334	1345			4g
Horemheb	1305	1316	1330	1341			15g
Ramesses I	1290	1301	1315	1326			1g 4m
Seti I	1288	1299	1313	1324			9g
Ramesses II	1279	1290	1304	1315	1297–1273		66g 2m
Merneptah	1213	1224	1238	1249			9g 6m
Seti II	1203	1214	1228	1239			5g 10m
Siptah	1197	1208	1222	1233			5g 9m
Twosre	1192	1203	1217	1228			2g
Sethnakhte	1190	1201	1215	1226			3g
Ramesses III	1187	1198	1212	1223			31g 2m
Ramesses IV	1156	1167	1181	1192			6g 9m
Ramesses V	1149	1160	1174	1185			3g 10m
Ramesses VI	1145	1156	1170	1181			9g
Ramesses VII	1136	1147	1161	1172			7g
Ramesses VIII	1129	1140	1154	1165			2g
Ramesses IX	1127	1138	1152	1163	1147–1117		18g 3m
Ramesses X	1109	1120	1134	1145			3g
Ramesses XI	1106	1117	1131	1142			28g
Kraj Novog kr.	1078	1089	1103	1114			

Tabela 6

Još jedan sinhronizam je otkriven nedavno. Navodi se da je između 8. i 9. godine Muršilija II bila 1. godina Horemheba. U hetitskom tekstu se pominje Armaa. Pošto je Horemheb u verziji Manetona nazivan Armais, Harmais, Armesis ili Armaios ovo je izgledalo tačno. On je tada nazvan njegovim ličnim imenom pa je morao biti potkralj ili komandant u Aziji pre preuzimanja prestola. Postoji mogućnost da je to bio njegov prethodnik Ay. Pomračenje iz 1308. p. n. e. bilo je u aprilu u Hattuši u vreme izlaska Sunca jačine 0.7, ali ne možemo isključiti ni druge hronološke opcije. Tako je pomračenje iz 1328. p. n. e. bilo u oktobru oko podne u Hattuši jačine 0.75. Ono važi za opciju L3. Manje je verovatno da bi Muršili krenuo u pohod na istok zemlje tako kasno kada već počinje hladno vreme.

Posle 1400. p. n. e. do 1133. p. n. e. postoji nekoliko varijanti za vladavine asirskih vladara. Tako imamo 3. ili 4. godinu za Aššur-nadin-aplija, 3. ili 13. godinu za Ninurta-apil-ekura i 36. ili 46. godinu za Aššurdana. Ako uzmemo dva vladara koji su vladali *tuppišu* to se tradicionalno prevodi sa nekoliko meseci ili kratko vreme do 1 godine. Ako počnemo od Aššur-nadin-ahhe II koji je savremenik Amenhotepa III, i počnemo između 1403 i 1381. p. n. e. do Aššuruballita I (savremenika Akhenatona, Smenkhkarea i Tutankhamona) koji je počeo da vlada između 1366. i 1344. p. n. e, dolazimo do zaključka da samo opcije L1 i L3 odgovaraju. Za opciju L4 bilo bi potrebno 10 godina za dve *tupišu* vladavine da bi bio ispunjen sinhronizam Amenhotepa III i Burnaburiaša II. Opciji L2 ne bi odgovarao prethodni sinhronizam sa pomračenjem Sunca i između Horemheba ili Aya sa Muršilijem II.

Pre nego je otkriven sinhronizam Muršilija II sa Horemheбом ili Ayom, tkz. Dakhamunzu afera je bila glavni sinhronizam između Egipta i Hetita. U Delima Šupiluliume (DŠ), Muršili kaže da je dok je njegov otac bio u zemlji Karkemiš stiglo pismo od egipatske kraljice nazvane po tituli Dakhamunzu koja ga

obaveštava da je njen suprug Bibkhouriya umro nedavno, i kako ona nema sina, moli hetitskog vladara da joj pošalje jednog od sinova da joj postane muž. Šupiluliuma je bio sumnjičav pa je poslao njegovog dvoranina u Egipat da ispita stvarnu situaciju. Sledećeg proleća on se vratio sa egipatskim izaslanikom koji je potvrdio reči kraljice. Šupiluliuma je poslao sina Zannanzu u Egipat. Fragment 31 DŠ potvrđuje da je Zannanza ubijen.³³ Šupiluliuma je optužio Egipćane za smrt svog sina i krenuo u osvetu. Njegov sin Arnuwanda je prešao granicu i uzeo hiljade zarobljenika. Međutim ovi zarobljenici su doneli kugu među Hetite i Šupiluliuma i Arnuwanda su kasnije umrli od kuge.

Uobičajeno mišljenje je da je u pitanju bio faraon Tutankhamun. Ime faraona u hetitskom tekstu je Bibkhouriya ili Nibkhouriya što bi se slagalo bolje sa prestonim imenom Tutankhamuna (Neb-kheperre) nego Akhenatena (Nefer-kheperure waenre)³⁴ ili Smenkhkarea (Ankh-kheperure).³⁵ Ako posmatramo dve preostale opcije L1 i L3 samo Akhenaten i Smenkhkare dolaze u obzir. Oba faraona nisu imala muške potomke. Na osnovu Tell Amarna pisama EA 41 i EA 42 može se zaključiti da je hetitski vladar Šupiluliuma govorio o faraonu Huriya koji je tek stupio na presto. On je čestitao Akhenatonu ili Smenkhkareu. Međutim, Smenkhkare je vladao kratko (2 godine) tako da je malo verovatno da je on bio faraon u pitanju.³⁶

³³ Goterbock, H.G., „The Deeds of Supiluliuma as Told by His Son Mursili II“, fragment 31, *JCS* 10, str. 107–108.

³⁴ Miller, J.L., „Amarna Age Chronology and the identity of Nibkhouriya in the Light of the newly Reconstructed Hittite Text“, *AoF* 34, 254–293.

³⁵ Wilhelm, G. i Boese, J. „Absolute Chronologie und die hethitische Geschichte des 15. und 14. Jahrhunderts v. Chr.“ u P. Astrom (ed.) *High, Middle or Low*, Gothenburg, 1987, str. 74–117.

³⁶ Cordani, V., „Aziru's Journey to Egypt and its Chronological value“ in J. Mynarova (ed.), *Egypt and the Near East –the Crossroads*, Prague, 2011, str. 103–113.

Hronološke opcije zasnovane su na:

1. Mesečevim datumima Novog kraljevstva Egipta.
2. Vladavini Horemheba od 15 godina, Smenkhkarea od 3 godine i Setija I od 9 godina.
3. Pojave Sunčevog pomračenja u Muršilijevoj 10. godini vladavine.
4. Sinhronizma Muršilija sa Horemhebom.
5. Direktnim sinhronizmima iz tabele 4.
6. Asirske liste kraljeva usklađene sa vavilonskom listom.

Opcije L2 i L4 možemo eliminisati pod pretpostavkom da je egipatski dan počinjao izlaskom Sunca. Tako nam ostaju opcije L1 i L3 kada je dan počinjao u zoru. Obe opcije L1 i L3 daju i direktne sinhronizme Egipta, Hetita, Vavilona i Asirije date u tabeli 7 tako da ne može da bude veće odstupanje od 2 godine za Asiriju i ne više od 5 godina za Vavilon i Hetite. Za Hetite smo uzeli minimalne vladavine od 25 godina za Šupluliumu I, 25 za Muršilija II i 18 godina za Muwatalija. Najvažnija činjenica u opciji L1 je da uzimamo da je preminuli faraon u Dakhamunzu aferi bio Akhenaten, Šupluliuma I bi umro za samo 3–4 godine posle tog događaja. Ovo može da bude u suprotnosti sa uobičajenom rekonstrukcijom DŠ koja zahteva najmanje 5–6 godina. Opcija L3 ima 8–9 godina od smrti Akhenatena što je predugo. Ako uzmemo da je preminuli bio Smenkhkare tada ostaje 6 godina od njegove smrti do smrti Šupluliume. Opcija L1 ima nižu asirsku hronologiju (36 godina za Ašurdana i 3 godine za Ninurta-apil-ekura), opcija L3 zahteva višu asirsku hronologiju (46 i 13 godine). Treba naglasiti da u obe opcije postoji malo odstupanje od mesečevih datuma za Thutmose III. Što se tiče Sirijusovog datuma iz papirusa Ebers od III šemu 9 iz 9. godine Amenhotepa I on se najviše slaže sa opcijom L3 i posmatranjem iz Memfisa dok za

opciju L1 nema nijednog mesta odakle bi se posmatralo u datom vremenskom intervalu (1506. p. n. e. ne upada u interval 1523–1512 za Elefantinu). Sunčevo pomračenje iz 1308. p. n. e. više odgovara opciji L1, nego 1328. p. n. e. za opciju L3. Kod vavilonskih vladara Boese daje za Burnaburiaša II period za 1. godinu između 1356. i 1343. p. n. e.³⁷, dok Brinkman daje od 1359.+/-5 p. n. e., međutim ova godina se temelji na ranijim sinhronizmima sa Egiptom i Asirijom. Mi ćemo za opciju L1 za Burnaburiaša II uzeti za 1. godinu 1346. p. n. e., ali to je najniža hronologija.³⁸ Greška za vavilonske vladare može iznositi do 5 godina u zavisnosti od datih sinhronizama, prvenstveno prema *terminus ante quem* za pad Kaštilijaša IV (RIMA 1, A.0.78.6), datiranom prema eponimu³⁹ Ina-Aššur-šuma-asbatu u kojem je pomenuto zarobljavanje Kaštilijaša IV p. Osvajanje Vavilona je bilo između 17. i 22. godine Tukulti-Ninurte I (1233–1197. p. n. e) tj. između 1216. i 1211. p. n. e. prema hronologiji L1.

Ako uzmemo u obzir mesečeve datume, helijakalno dizanje Sirijusa, pomračenje Sunca, ¹⁴C datume, poznate sinhronizme, tekstualnu i arheološku evidenciju imamo visoku hronologiju sa 1304. p. n. e. za Ramessesa II i 1493. p. n. e. za Thutmose III i početak Novog kraljevstva Egipta 1565. p. n. e. (opcija L3) i nisku hronologiju sa Ramessesom II 1279. p. n. e, Thutmose III, 1468. p. n. e. i početkom Novog kraljevstva oko 1540. p. n. e. Ako uzmemo Dakhamunzu aferu faraon koji

³⁷ Boese, J., *Chronologie Burnaburiaš II, Melišipak und die mittelbabylonische UF* 14, 1982, str. 15–26.

³⁸ Poslednji sinhronizam za Kadašman-Enlila I sa Amenhotepom III je 1 godina posle 30 godine Amenhotepa III zbog „velike svečanosti“ koja je sigurno bila Sed svečanost (održavala se svake 30. godine faraona) i datiran je u pismu EA 3, 1 godinu pre smrti Kadašman-Enlila I.

³⁹ Eponimi su vrhovni predstavnici vladara koji su birani jednom godišnje za obavljanje važnih činovničkih funkcija. Po njima je davano ime godine.

se pominje definitivno nije Tutankhamon, a za opciju L3 mora biti Smenkhkare, a za opciju L1 mogao bi biti Akhenaten sa Nefertiti (Neferneferuaten) kao udovicom, koja je kratko vladala između njega i Smenkhkarea. Opcija L3 sa višim datumima sugerije da se Treći međuperiod Egipta mora produžiti za najmanje 25 godina. Za sada ne postoji opcija koja bi taj period produžila više od 10 godina tj. početak 21. dinastije je 1070.+/-10 p. n. e. Treću mogućnost dao je Aston 2013. godine.⁴⁰ On je na osnovu obrade keramike zaključio da se godine vladavine Amenhotepa II i Thutmose IV mogu produžiti za 11 godina.⁴¹ Ovim bi početak Novog kraljevstva bio 1550. p. n. e. pa bi to bilo u skladu sa posmatranjem Sirijusa u Tebi. Zadržali bi smo tradicionalne datume za Ramessesa II, 1279. p. n. e. i 1479. p. n. e. za Thutmose III. U ovom trenutku opcija koju smo predložili najviše odgovara, iako se ne slaže sasvim, sa rekonstrukcijom Dahamunzu afere prema DŠ. Opcije L1 i L3 mogu se videti u tabeli 7. Apsolutni datumi za 20. dinastiju (od Sethnakhte do kraja NK) dati su prema Hornungu. Pri tome su korišćeni mesečevi datumi iz tabele 3.⁴²

⁴⁰ Aston, D. A. "Radiocarbon, Wine Jars and New Kingdom Chronology." *Ägypten & Levante* 22/23, 2012/2013, str. 289–315.

⁴¹ 1. godina Ahmose 1550. p. n. e., 1 godina Amenhotepa I, 1525. p. n. e., 1. Thutmose I, 1505. p. n. e, 1. Thutmose II, 1493. p. n. e, 1. Thutmose III, 1479. p. n. e, 1. Amenhotepa II, 1425. p. n. e, 1. Thutmose IV, 1394. p. n. e., 1. Amenhotepa III 1378 p. n. e. (sa 5 godina više za Amenhotepa II i 6 godina više za Thutmose IV).

⁴² Hornung, E, Krauss, R., Warburton, D.A., *Ancient Egyptian Chronology*, Brill, Leiden, Boston, 2006, str. 493, sa malim izmenama.

Godina	Egipat	Hetiti	Vavilon	Asirija
1539	Ahmose			
1514	Amenhotep I			
1494	Thutmose I			
1482	Thutmose II			
1468	Thutmose III			
1414	Amenhotep II			
1408			Kara-indaš	
1407				Aššur-bel-nišešu
1398			Kadašman-Harbe I	Aššur-ram-nišešu
1390			Kurigalzu I	Aššur-nadin-ahhe II
1388	Thutmose IV			
1380				Eriba-Adad I
1378	Amenhotep III			
1361			Kadašman-Enlil I	
1353				Aššur-ubalit
1346			Burnaburiaš II	
1343		Šupililuima		
1339	Akhenaton			
1322	Smenkhkare			
1320	Tutankhamon		Kara-hardaš Nazi-bugaš	

1319		Arnuwanda I	Kurigalzu II	
1317		Muršili II		Enlil-nirari
1316				
1309	Aja			
1307				Arik-den-ili
1305	Horemheb			
1295				Adad-nirari I
1294			Nazi-Marutaš	
1290	Ramesses I			
1289		Muwatali		
1288	Seti I			
1279	Ramesses II			
1271		Muršili III		
1268			Kadašman-Turgu I	
1264		Hattušili III		
1263				Šalmanaser I
1250			Kadašman-Enlil II	
1241			Kudur-Enlil	
1238		Tudhaliya IV		
1233				Tukulti-Ninurta I

Tabela 7 (opcija L1)

Godina	Egipat	Hetiti	Vavilon	Asirija
1564	Ahmosé			
1539	Amenhotep I			
1519	Thutmose I			
1507	Thutmose II			
1493	Thutmose III			
1439	Amenhotep II			
1433				Enlil-nasir II
1427			Kara-indaš	Aššur-nirari II
1420				Aššur-bel-nišešu
1418			Kadašman-Harbe I	
1413	Thutmose IV			
1411				Aššur-raim-nišešu
1410			Kurigalzu I	
1408				
1400				
1403	Amenhotep III			Aššur-nadin-ah he II
1393				Eriba-Adad I
1381			Kadašman-Enlil I	
1366			Burnaburiaš II	Aššur-ubalit
1364	Akhenaton			

1363		Šupililuima		
1347	Smenkhkare			
1344	Tutankhamon			
1340			Kara-hardaš Nazi-bugaš	
1339			Kurigalzu II	
1338		Arnuwanda I		
1337		Muršili II		
1334	Aja			
1330	Horemheb			Enlil-nirari
1320				Arik-den-ili
1315	Ramesses I			
1314			Nazi-Marutaš	
1313	Seti I			
1312		Muwatali		
1308				Adad-nirari I
1304	Ramesses II			
1294		Muršili III		
1288			Kadašman-Turgu I	
1287		Hattušili III		
1276				Šalmanaser I
1270		Tudhaliya IV	Kadašman-Enlil II	

Tabela 7 (opcija L3)

Godina	Egipat	Hetiti	Vavilon	Asirija
1232			Šagarakti-Šuriaš	
1219			Kaštiliašu IV	
1213	Merneptah			
1212			Tukulti Ninurta	
1211			Enlil-nadin-šumi	
1210		Arnuwanda III	Kadašman-Harbe II	
1209			Adad-šuma-iddina	
1208		Šupiluliuma II		
1203	Seti II		Adad-šuma-usur	
1197	Siptah			
1196				Aššur-nadin-apli
1193				Aššur-nirari III
1192	Twosre			
1190	Sethnakhte			
1187				Enlil-kudurri-usur
1186	Ramesses III			
1182				Ninurta-apil-Ekur
1177		Kraj Hetita		
1173			Meli-Šipak	
1169				Aššur-dan I

1158			Marduk-apla-iddina	
1157	Ramesses IV			
1149	Ramesses V			
1145	Ramesses VI		Zababa-šuma-iddina	
1144			Enlil-nadin-ahi	
1142			Kraj kasitske d.	
1136	Ramesses VII			
1133				Ninurta-tukulti-Aššur
1133				Mutakkil-Nusku
1133				Aššur-reša-išli
1129	Ramesses VIII			
1127	Ramesses IX			
1115				Tiglat-pileser I
1109	Ramesses X			
1106	Ramesses XI			
1078	Kraj NK			

Tabela 7 (opcija L1 nastavak)

Godina	Egipat	Hetiti	Vavilon	Asirija
1262		Tudhaliya IV		
1261			Kudur-Enlil	
1252			Šagarakti-Šuriaš	
1246				Tukulti-Ninurta I
1239			Kaštiliašu IV	
1238	Merneptah			
1235		Arnuwanda III		
1233		Šupiluliuma II		
1232			Tukulti Ninurta	
1231			Enlil-nadin-šumi	
1230			Kadašman-Harbe II	
1229			Adad-šuma-iddina	
1228	Seti II			
1223			Adad-šuma-usur	
1222	Siptah			
1217	Twosre			
1215	Sethnakhte			
1212	Ramesses III			
1209				Aššur-nadin-apli
1205				Aššur-nirari III

1203		Kraj Hetita		
1199				Enlil-kudurri-usur
1194				Ninurta-apil-Ekur
1193			Meli-Šipak	
1181	Ramesses IV			Aššur-dan I
1178			Marduk-apla-iddina	
1174	Ramesses V			
1170	Ramesses VI			
1165			Zababa-šuma-iddina	
1164			Enlil-nadin-ahi	
1162			Kraj kasitske d.	
1161	Ramesses VII			
1154	Ramesses VIII			
1152	Ramesses IX			
1133				Ninurta-tukulti-Aššur
1133	Ramesses X			Mutakkil-Nusku
1133				Aššur-reša-iši
1131	Ramesses XI			
1115				Tiglat-pileser I
1103	Kraj NK			

Tabela 7 (opcija L3 nastavak)

Hronologija Trećeg Međuperioda Egipta.

Najvažniji hronološki izvor za Gornji Egipat su *Zapisi Nivoa Nila*⁴³, anali sveštenika iz Karnaka⁴⁴, *Hronike princa Osorkona*,⁴⁵ statue i drugi objekti koji su pripadali velikodostojnicima izvesnih porodica koje nam omogućavaju detaljniju genealogiju.⁴⁶ Za Donji Egipat imamo darovne stele⁴⁷ i stele iz Serapeuma.⁴⁸ Prema Manetu dinastija 22. sastojala se od 9 kraljeva iz Bubastisa koji su vladali 120 godina. Sesonchis, identičan Šošenu I, vladao je 21 godinu, Osorthon, 15 godina, 3 druga kralja, 25 godina, Takelotis, 13 godina, i tri ostala kralja 42 godine.⁴⁹ Porodično stablo na Serapeum steli Pasenhora iz

⁴³ Beckerath, J.v., *JARCE* 5, 1966, str. 43–55; Broekman G., *JEA* 88, 2002, str. 163–178.

⁴⁴ Petrie, William M. Flinders, *The Royal Tombs of the First Dynasty* I, London: MEEF 18,

1900, str. 51–63; Kruchten, Jean-Marie, *Les annales des prêtres de Karnak (XXI–XXIIImes dynasties) et autres textes contemporains relatifs à l’initiation des prêtres d’Amon*, Leuven, *OLA* 32, 1989.

⁴⁵ Caminos, Ricardo A., *The Chronicle of Prince Osorkon*, Rome, AnOr 37, 1958.

⁴⁶ Up. Kitchen, K. A., *The Third Intermediate Period in Egypt (1100–650 BC)* (Warminster, 1973, 1986², 1995³) 157–205; Bierbrier, Morris L. *The Late New Kingdom in Egypt (c. 1300–664 BC). A Genealogical and Chronological Investigation*, Warminster, 1975.

⁴⁷ Meeks, Dimitri, “Les donations aux temples dans l’Egypte du Ier millénaire avant J.-C.,” in: Lipinski, Edward, ed., *State and Temple Economy in the Ancient Near East II*, Louvain: *OLA* 6, 1979, str. 605–687.

⁴⁸ Malinine, M., Posener, G., Vercoutter, J., *Catalogue des stèles du Sérapeum de Memphis*, Vol. 1–2, Paris, 1968.

⁴⁹ Wadell, W. G., *Manetho*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1964, str. 159–161.

37. godine Šošengq V⁵⁰ uključuje podatak o kralju Osorkonu koji je vladao 6 generacija ranije i čiji su otac, deda i pradeda bili Takelot, Osorkon i Šošeng, dok su njihovi preci bili libijski prinčevi. Uz sve to je Šošeng I povezan sa 21. dinastijom kao nećak kralja Osorkona (Starijeg ili Osochora).⁵¹ Tako imamo niz od 4 kralja, svaki par su otac i sin do početka 22. dinastije: Šošeng I (Hedjkheperre), Osorkon I (Sekhemkheperre), Takelot I (Hedjkheperre) i Osorkon II (sa Bastet Userma'tre). Osim ovih kraljeva Maneto pominje još 3 kralja između Osorkona I i Takelota I:

1. Statua Cairo CG 41292 iz Karnaka⁵² pominje kralja Šošengq sa prestonim imenom Ma'ekheperre Setepenre u čast njegovog „roditelja“ Psusennesa II. Nije sigurno da je to bio njegov rođeni otac, već pre deda.⁵³

2. Nekoliko kraljeva je uneto u komoru groba Psusennesa I u Tanisu, uključujući dve mumije i Šošengq (Heqakheperre Setepenre) koji je verovatno sin Šošengq I.

3. Kralj Šošengq sa prestonim imenom Tutkheperre poznat je sa komada kamena Louvre E 31886 iz Abidosa⁵⁴ i sa fragmentarnog reljefa iz Tell Baste.⁵⁵

Tako imamo sledeće kraljeve sa maksimalnim godinama vladavine:

1. Šošengq I: najviša dokumentovana godina je 21.⁵⁶

⁵⁰ Malinine, op. cit., str. 30–31; pl. X (no. 31).

⁵¹ Yoyotte, J., *BSFE* 77–78, 1977, str. 39–54.

⁵² Legrain, G., *Statues et statuettes de rois et de particuliers*, III, Cairo, 1914, 1–2; pl. 1;

Beckerath J. v., *Orientalia* 63, 1994, str. 84–87; K. Jansen-Winkel, “Historische Probleme der 3. Zwischenzeit”, *JEA* 81, 1995, str. 147–148; pl. XIII.

⁵³ *iti* i *sa* imaju ponekad značenje deda i unuk.

⁵⁴ Prema čitanju J. Yoyotte, up. M.-A. Bonhême, *BSFE* 134, 1995, str. 53.

⁵⁵ Lange, E., *GM* 203, 2004, str. 65–72.

⁵⁶ Najviša dokumentovana godina je na stenovitoj steli iz Gebel Silsile, up. *JEA* 38, 1952, pl. XIII.

2. Osorkon I: najviša dokumentovana godina je 33.⁵⁷

3. Šošenaq IIa: bez datuma.

4. Šošenaq IIb: bez datuma.

5. Šošenaq IIc: bez datuma.

6. Takelot I: najviša dokumentovana godina je 14.⁵⁸

7. Osorkon II: najviša dokumentovana godina je 23.⁵⁹

Za prvih 6 kraljeva Kitchen je dodelio $21+35+15=71$ godina što je razumno s obzirom da nemamo vladavine 3–5.

Poseban problem predstavlja vladavina Osorkona II čija najviša dokumentovana godina je 23. Ona je povezana sa mestom sahranjivanja bika Apisa u čemu je učestvovao i visoki sveštenik boga Amona iz Memfisa (dalje VS) Šošenaq D njegov sin. Kitchen smatra da on nije nadživeo svoga oca jer mu titula nađena u grobu glasi „kraljevski princ“. Zato Kitchen dodeljuje Osorkonu II najviše 25 godina vladavine. Međutim, Aston je pružio neke argumente da je Osorkon II vladao znatno duže, 40–45 godina.⁶⁰ Njegovi argumenti baziraju se na porodičnim stablima dve tebanske porodice koje su živele u njegovo vreme. Od ovih porodica samo porodično drvo Nakhtefmut familije sigurno ukazuje na dugu vladavinu, dok ostali podaci ukazuju na stvarno dug život, ali ne i dugu vladavinu. Nilov zapis o visini vode beleži 29. godinu jednog Userma'atre koji sigurno nije Šošenaq III ili Osorkon III⁶¹, pa mora biti Osorkon II. Na osnovu svega rečenog možemo dodeliti Osorkonu II 30–40 godina vladavine.

⁵⁷ Vladajuća godina 33. je nađena na zavojima mumije iz groba vladara Osorkona I, up. J. E. Quibell, *The Ramesseum*, London, 1998, str. 10–11; pl. XVIII.

⁵⁸ Maneto mu dodeljuje celih 13 godina. Ova poslednja godina nema ime, ali potiče iz Aleksandrije iz tog perioda.

⁵⁹ Serapeum stela Louvre SIM 3090, Malinine, M., op. cit., str. 17; pl. VI (no. 18).

⁶⁰ Aston, D., "Takeloth II-A king of the Theban Twenty Third Dynasty?", *JEA* 75, 1989, str. 145–148.

⁶¹ Broekman, G., *JEA* 88, 2002, str. 174–175.

Kako znamo da je početak 22. dinastije približno 940+/-10 p. n. e,⁶² tako periodu od Šošenqa I do Osorkona II možemo dodeliti 101–111 godina (21+35+35+30-40) a to bi bilo od 950/930–849/819.

Visoki sveštenik Osorkon (B) koji je napisao *Hronike princa Osorkona*, bio je sin Takelota I. Njegova majka bila je ćerka VS Nimlota (C) i unuka Osorkona II. U *Hronikama* darivanja hramu su prvo datirana prema vladavini Takelota II (do 24 godine), onda prema vladavini Šošenqa II (22–29. godine) pa je bio utvrđen redosled Osorkon II-Takelot II-Šošenq III.⁶³ Aston je odbacio ovu hronologiju iz više razloga:⁶⁴ 1. Takelot II je poznat samo u Gornjem Egiptu; 2. On je imao epitet *netjer hake Wast* u svom prestonom imenu; 3. Ni njegova žena ni deca nisu imali nikakvo srodstvo u Gornjem Egiptu; 4. Genealoški podaci njegovih činovnika ukazuju da je pripadao generaciji unuka Osorkona II; U *Hronikama prinaca Osorkona* godine Šošenqa III, od 22–29. prate godine 11–24. Takelota II: da je Takelot II bio prethodnik Šošenqa III mi bismo se suočili sa prazninom više od 20 godina. Tako Aston zaključuje da je Takelot II bio tebanski vladar koji je bio ograničen na Gornji Egipat i vladao paralelno sa donjeegipatskim vladarem Šošenqom III. Kitchen je snažno odbacio ove argumente.⁶⁵ Takelot je ostavio malo tragova u Tebi. Drugi kraljevi koji su živeli u Delti Nila imali su veze sa Tebom. Epitet koji je Takelot II koristio nosio je i Šošenq V u Tanisu. Drugi kraljevi ovog perioda kao Osorkon Stariji, Psusennes II ili Osorkon IV retko su atestirani u natpisima u Donjem Egiptu iako su stvarno vladali odatle. U drugu

⁶² Dvadeseta dinastija počinje 1190/1186. p. n. e, a završava 1078/1070. p. n. e. Dvadeset prva dinastija zavisno od vladavine Psusennesa II počinjala je 1077. ili 1069. p. n. e. i završavala oko 945. p. n. e.

⁶³ Kitchen, op. cit., §86.

⁶⁴ Aston, D., op. cit., str. 140–144.

⁶⁵ Kitchen, 1995, op. cit., XXIII–XXIV.

ruku on smatra da bi Tebanci teško prihvatili kralja u Tebi, dok su odbijali i protivrečili njegovom sinu kao VS i nikada ga nisu tolerisali kao kasnijeg kralja Osorkona III. Ova argumentacija nije ubedljiva. Takelot II i njegov sin su definitivno pripadali protivničkoj strani u građanskom ratu. Da je VS Osorkon (B) bio isteran iz Tebe isto bi se desilo i njegovom ocu. Uz to je vrlo sumnjivo mišljenje da se narod Tebe uopšte pitao. Kitchen nije odgovorio na osnovnu značajnu tačku u svom rasuđivanju: Takelot II i njegova cela porodica su atestirani samo U Gornjem Egiptu, a ne u celoj Delti i ova tačka se ne može odbaciti zbog navođenja tako beznačajnih vladara kao što su Osorkon Stariji, Psusennes II ili Osorkon IV. Period od Osorkona II do Šošenqa III je najbolje dokumentovan u celom Trećem međuperiodu Egipta i oba kralja su prisutna u Donjem Egiptu. Da je neko vladao četvrtinu stoleća između njih na istom mestu, a da nema nikakvog traga o njemu je isključeno. Još treba dodati da VS Osorkon (B) nestaje u istom momentu kada se pojavljuje inače nepoznati kralj Osorkon III u 39. godini Šošenqa III. On je jedini vladar koji koristi titulu VS u kraljevskom imenu i njegova majka ima isto ime kao i majka VS. Iz toga sledi da su Osorkon III i VS Osorkon (B) ista osoba. To zahteva da se Takelot II ubaci paralelno sa Šošenqom III. Sem Astona ovom mišljenju su se priklonili i drugi egiptolozi kao što su: A. Dodson, G. Broekman, M. A. Leahy, Karl Jansen-Winkel i J. von Beckerath.

Iz gornjeg sledi da je Šošenq III neposredni naslednik Osorkona II i ne postoji nikakav razlog za umetanja dodatnog kralja između njih. Najviša dokumentovana godina za Šošenqa III je 39. iz zapisa o merenju visine Nila br. 22. Jedan bik Apis uveden je u dužnost u njegovoj 28. godini. Naslednik ovog bika Apisa (koji je uveden u dužnost iste godine, godine 1 II Akheta) i umro u 2. godini Pamija posle 26 godina života.⁶⁶ Tako 2. godina

⁶⁶ Louvre SIM 3697, CSSM 21–22; pl. VIII (no. 22).

Pamija leži 26 godina posle 28. godine Šošenqa III. Da je Pami bio neposredan naslednik Šošenqa III tada bi poslednji vladao ne manje od 52 godine. Zato je najverovatnije da je postojao drugi kralj Šošenq IIIa(IV) (Hedjkheperre)⁶⁷ koji je vladao između njih koji je sahranjen u grobu njegovog prethodnika. Postoji darovna stela sa 10. godinom tog vladara. Pošto je Šošenq V vladao neposredno posle oca Pamija, 13 godina ostaje između 39. godine Šošenqa III i 2. godine Pamija, pa bi tu mogao da vlada Šošenq IIIa. Najviša godina za Pamija je 6 ili 7 na osnovu „anala“ iz Heliopolisa. Ako dodelimo 6 punih godina Pamiju tada ćemo za interval između Šošenqa III i 38. godine Šošenqa V imati $27/28+26+4/5+37$ tj. 94–96 godina zavisno od toga da li je bik koji je uveden u dužnost pod Pamijem bio neposredno posle bika uvedenog pod Šošenqom III. Uzećemo srednju godinu 95.

Šošenq V nije bio među vladarima 22. dinastije koje je nubijski vladar Piye (Piankhy) pomenuo u vreme osvajanja Egipta u svojoj 20. godini. On je tada već bio umro. Na njegovoj posvetnoj steli iz 36. godine pominje se Tefnakhte veliki vođa Ma i komandant i princ Libijaca. Opet se pominje u 38. godini kao „Veliki princ cele zemlje“.⁶⁸ Šošenq V je dokumentovan u Memfisu i oblasti oko Delte, uključujući Tanis, Bubastis, Buto i Kom Firin. Na Piyevoj steli Tefnakhte je vladar Memfisa (bez kraljevske titule), Buta i Kom Firina, Iuput II vlada Leontopolisom⁶⁹ i Osorkon IV u Bubastisu i Tanisu. Osorkon IV bi mogao biti prostorno i vremenski naslednik Šošenqa V i savremena dokumenta ne daju razloga da ga dodelimo drugoj

⁶⁷ Dodson, A., *GM* 137,1993, str. 53–58.

⁶⁸ Kartuš i u koje se upisuje faraonovo ime su ostali prazni, ali je nedvosmisleno reč o godini 38. Šošenqa V, up. Kitchen, K. op. cit., § 84.

⁶⁹ Godina vladavine 21. je dokumentovana (J.-L. Chappaz, *Genava* 30 [1982], 71–81), ali nikakvi prethodnici, a ni naslednici nisu poznati da bi ga vezali za neku dinastiju.

dinastiji sem 22.⁷⁰ Postoji mišljenje da je Osorkon IV identičan sa Manetonovim vladarem Osorchom iz 23. dinastije i da je naslednik nepoznatog Petubaste (Sehetepib/en/re) koji je poznat kao vladar Memfisa i Tanisa⁷¹ a inače ga je identifikovao Kitchen kao Putubišti iz Anala Ašurbanipala.⁷² Mi ćemo prihvatiti Kitchenovo mišljenje i konstataciju da je Osorkon IV vladar 22. dinastije poznat i kao Šilkanni na steli kralja Piye iz 720. p. n. e. J. von Beckerath i Aston⁷³ ga stavljaju u 23. dinastiju.

Osim donjeegipatskih vladara, stela Piye imenuje i dva gornjeegipatska vladara: Nimlota D u Hermopolisu i Peftjau 'awybasta iz Herakleopolisa. Pre nubijske invazije Teba je bila pod vladavinom Harsiese (A), VS, i Takelota II kao gornjeegipatskih kraljeva koji vladaju Tebom. Prema Kitchenu redosled kraljeva je sledeći: Petubaste I, Iuput I, Šošeq VI, Osorkon III, Takelot III, Rudamun, Šošeq VII i Iuput II.⁷⁴ Ovaj Šošeq VII sa prestonim imenom Hedjkheperre je problematičan i K. Jansen-Winkel n ga nije nigde hronološki smestio.⁷⁵ Kitchen mu je dodelio 20 godina vladavine i hronološki ga smestio posle Rudamuna, a pre Iuputa II.⁷⁶ Za 23. dinastiju imamo sledeće sinhronizme:

⁷⁰ Verovatno je isti faraon od kojeg je izraelski vladar Hošea zatražio pomoć oko 720. p. n. e. (So, kralj Egipta). Vidi 2. Knjiga Kraljeva. 17,4.

⁷¹ Up. Habachi, *ZÄS* 93 (1966), 69–74; pls. V–VI; P. Montet, *Le lac sacré de Tanis*, Paris, 1966, str. 63–5; pl. XXX.

⁷² Kitchen, K., op. cit. § 357.

⁷³ Aston, D. op. cit., str. 140; Beckerath, J. von, *Chronologie des pharaonischen Ägypten. Die Zeitbestimmung der ägyptischen Geschichte von der Vorzeit bis 332 v. Chr.*, Mainz: MÄS 46, 1997.

⁷⁴ Kitchen, K.A., „The Strengths and Weaknesses of Egyptian Chronology: A Reconsideration“, *Ägypten und Levante* 16, 2006, str. 308.

⁷⁵ Jansen-Winkel, K., „The Chronology of the Third Intermediate Period“, in *Ancient Egyptian Chronology*, eds. Hornung, E., Krauss, R., Warburton, D. A, Leiden, 2006, str. 247, 255.

⁷⁶ Kitchen, K. A., „The Strengths and Weaknesses of Egyptian Chronology: A Reconsideration“, *Ägypten und Levante* 16, 2006, str. 308.

1. U „Hronikama princa Osorkona“ godine 22–29 Šošena III prate 24. godinu Takelota II.⁷⁷ Ovo nam sugerira da je Takelot II postao kralj u Gornjem Egiptu za vreme vladavine Osorkona II i u njegovoj 4/5 godini Šošena III je postao naslednik Osorkona II u Donjem Egiptu.

2. Godini 12 Šošena III odgovara 5. godina Petubaste I.⁷⁸ Zato pretpostavljamo da se pobuna koja se pominje u 11. godini Takelota II odnosi na dolazak na presto kralja Petubastisa I, koji je bio protivkralj Takelota II.⁷⁹ Dalje se pominje kralj Šošena Userma'atre Meriamun, kao naslednik Petubastisa (koji ne može biti Šošena III), u njegovoj godini 6.⁸⁰ On je mogao da bude protivkralj Iuputu I u Gornjem Egiptu.

3. Najviša dokumentovana godina Takelota II je 25. Iako su smatrali da je naslednik Takelota njegov sin VS Osorkon (B) ovaj se i dalje naziva generalom i VS u 39. godini Šošena III. Njegov naslednik je bio verovatno Iuput I čija 2. godina odgovara 16. godini kralja Petubaste I.⁸¹ Ne zna se kada je kralj Šošena VI nasledio Petubaste I, ali je sigurno da se ova dinastija završila sa 39. godinom Šošena III. Postoji svedočenje VS

⁷⁷ *The Bubastite Portal by the Epigraphic Survey. Reliefs and Inscriptions at Karnak III* (Chicago: OIP LXXIV, 1954), III, pl. 22, Z. 7–22. (Dalje Reliefs)

⁷⁸ Zapis o visini Nila 24, up. J.v. Beckerath, *JARCE* 5, 1966, str. 51. O identifikaciji neimenovanog kralja kao Šošena III, up. Kitchen, K., op. cit., §§ 106–107.

⁷⁹ Hronike Princa Osorkona, A, 22ff., up. *Reliefs*, III, pl. 16; 18.

⁸⁰ Up. Aston, D. op. cit. str. 151: Šošena III ne koristi epitet *Merii-Amun* u njegovom prestonom imenu, i već postoji zapis o visini Nila (br. 23) u njegovoj 6. godini koji imenuje VS Harsiese. Najviša dokumentovana godina za Šošena Userma'atre Meriamun je isto 6 (Zapis o visini Nila 25).

⁸¹ Zapis o visini Nila br. 26. Takođe vidi Jansen-Winkel, op. cit., str. 250. Suprotno mišljenje Kitchen K., “Third Intermediate Period”, 1996, §448, koji smatra da je Iuput I bio suvladar Petubaste I.

Osorkona (B) koji tvrdi da su on i njegov brat pobedili sve neprijatelje sa kojima su se borili. Kasnija dinastija u Hermopolisu je nastavila dinastiju Petubaste I. Njoj su pripadali Nimlot D i Thotemhat.

4. Kitchen je naveo još jedan značajan podatak u vezi hronologije 23. dinastije. Na Wadi Gassus grafitu sa godinom 12. vladara u vreme Božanske poklonice Amenirdis i godinom 19. sa Božanskom poklonicom Šepenupet, veruje se da je 12. godina pripadala Piye, a 19. godina ne Iuputu, kao što se mislilo, već Šošenuq VII. Tako imamo da su Šošenuq VII i Iuput II vladali pre 712. p. n. e. kada je osvojen Egipat.⁸²

5. Za kralja Osorkona III najviša dokumentovana godina je 28. On je vladao jedno vreme sa sinom Takelotom III, jer je 28. godina jednaka 5. godini Takelota III.⁸³ Takelotova najviša godina je 7.⁸⁴

Posle Takelota III situacija u Gornjem Egiptu je krajnje neizvesna. U vreme Piye, Nubijci su vladali Tebaidom dok su drugi gornjeegipatski kraljevi vladali Hermopolisom i Herakleopolisom. Naslednici Osorkona III su izbačeni iz Tebe. Osim Takelota III poznati su sledeći kraljevi u Gornjem Egiptu: Rudamun, bez godina vladavine⁸⁵; Peftjau 'awybast, tast Rudamuna i kralj Herakleopolisa u vreme pohoda Piye. Zabeležena je 10. godina vladavine;⁸⁶ G.P.F. Broekman je pokazao da postoji kralj Šošenuq VII sa epitetom *sa ast* i prestonim imenom Hedjkheperre Setepenre, koji je bio kralj u Tebi u 5. godini vladavine. O njemu smo već govorili gore; Postoji kralj

⁸² Kitchen, K.A., "The Strengths and Weaknesses", op. cit., str. 300–301. Broekman, G.P.F., "The Reign of Takeloth II, a Controversial Matter", GM 205, 2005, str. 25.

⁸³ Zapis o visini Nila br. 13.

⁸⁴ Daressy G., *RT* 18, 1896, str. 51–52.

⁸⁵ Vidi o njemu: Perdu, O., *RdE* 53, 2002, str. 157–178.

⁸⁶ Darovna stela Cairo JE 45948 i 11/9/21/14, up. Daressy, G., *ASAE* 17, 1917, str. 43–45;

Iny koji je dokumentovan u Tebi u njegovoj 5. godini vladavine; Postoji dinastija u Hermopolisu čiji je najzačajniji član Nimlot D i pomenut je na steli kralja Piye. Njegov verovatni naslednik je Thotemhat⁸⁷, a kasniji Padinemti(?).⁸⁸

Da bismo uspostavili hronologiju Trećeg međuperioda Egipta moramo početi od prve tačno utvrđene godine, i to je 664. p. n. e. kada je počela 26. dinastija u Egiptu sa Psametikom I. Tačno 26 godina pre toga počeo je da vlada nubijski vladar Taharqa, 690. p. n. e. pretposlednji vladar nubijske dinastije u Egiptu. Tantamani je vladao zajedno sa Psametikom I 664–656. p. n. e. Dvadeset peta dinastija potiče iz Nubije (Kuša) sada u severnom Sudanu. Glavni grad je bio Napata istovremeno duhovni centar i odatle je Piye (ranije Piankhy) izvršio invaziju na Egipat. On je lično vodio napad i zabeležio svoju pobedu na velikoj hijeroglifskoj steli zvanj „Pobednička stela“. On je takođe sagradio najstariju piramidu u kraljevskoj grobnici u El-Kurru i proširio hram boga Amona u Djebel Barkalu. On je 720. p. n. e. uputio armiju da pomogne pobuni protiv Asirije u Filisteji i Gazi ali ga je porazio Sargon II i pobuna je propala. O dužini Piyeve vladavine pronađen je 2006. godine u Deir-el-Bahari natpis na vezirovom grobu koji je umro u 27. godini pomenutog kralja.⁸⁹ Osim toga značajni su reljefi iz velikog hrama u Djebel Barkalu koji oslikavaju Piye kako slavi Heb Sed svečanost koja se tradicionalno slavila posle 30 godina vladavine. Godine 716. p. n. e. Sargon II je kontaktirao sa Šilkanni (Osorkon IV). Znači da je vladavina Piye završila posle tog datuma, a pre osvajanja Egipta koje je bilo oko 713/712. p. n. e. Tako bi njegova vladavina bila u intervalu 744–714. p. n. e.⁹⁰

⁸⁷ Wild, H., *RdE* 24 (1972), str. 209–215; P. Spencer & A. Spencer, *JEA* 72, 1986, str. 198–199; pl. 21.

⁸⁸ Leahy, A., *JEA* 85, 1999, str. 230–232.

⁸⁹ Vidi na <https://en.wikipedia.org/wiki/Piye>, pr. 11.

⁹⁰ Payraudeau, F., „Retour sur la succession Shabaqo-Shabataqo“, *Nehat* 1, 2014, str. 124–127.

Njegov naslednik Šebitku je pokorio celu dolinu Nila uključujući Gornji i Donji Egipat oko 712. p. n. e. On je po navodu Maneta spalio Bokchorisa zbog otpora. Na osnovu natpisa u Tang-i-Varu 707/706. p. n. e. Šebitku sebe naziva kraljem zemlje Melluha i navodi da je on vratio nazad u Asiriju pobunjenika Iamanija iz Ašdoda u okovima 707. p. n. e. Pretpostavlja se da ovaj pobunjenik koji je došao 712. p. n. e. u Egipat nije mogao da traži pomoć od ionako oslabljenih egipatskih vladara već je to morao da bude moćni nubijski vladar. Vladao je od 714–705. p. n. e.

Šabaka je restaurirao stare egipatske spomenike i vratio Egipat staroj teokratskoj monarhiji postavši vrhovni sveštenik boga Amona. Poznat je po stvaranju dobro očuvanog primerka Memfitske teologije pošto je napisao primerak religijskog papirusa upisanog u Šabaka kamen. Pomagao je ustanak grada Ašdoda protiv Sargona II, ali je bio poražen. Njegova najviša dokumentovana godina vladavine je 15. kada je i umro.⁹¹ Vladao je od 705–690. p. n. e.

U poslednje vreme je promenjen redosled kraljeva koji je ranije bio Piye – Šabaka – Šebitku, sada je Piye – Šebitku – Šabaka. Prema F. Payraudeau postoji više dokaza koji određuju ovaj redosled:⁹²

1. Ako posmatramo Manetove podatke očigledno je da je i Sabacon i Sebichos saglasno grčkim transkripcijama ime jednog ili drugog od ovih kraljeva. Podaci o vladavinama su oštećeni pa za Sebichosa imamo 12 ili 14 godina što odgovara stvarnoj vladavini od 15 godina za Šabaku.

2. Ranije uspostavljena veza između 2. godine Šabake i 6. godine Bokchorisa, kralja Saisa, ne postoji u stvarnosti jer je to ranija pretpostavka Vercouttera iz pogrešnih podataka Marietta. Prema tome, Šebitku bi mogao biti Sabacon pobjednik

⁹¹ Kitchen, K. A., *Third Intermediate Period*, 1996, str. 153–154.

⁹² Payraudeau, F., op.cit, str. 118–121.

Bokchorisa prema Manetu. On je potvrđen u Delti naročito u Pharbaitosu.

3. Šebitku je vladao tokom 707/706. p. n. e. prema natpisu u Tang-i-Varu i savršeno odgovara vladavini Šabake od 15 godina od 705–690. p. n. e.

4. Prema analima Sargona II, Šebitku je prvi kralj koji je pisao Asiriji posle dugo vremena. Međutim otkriven je i pečat Šabake u arhivi Senaheriba u Ninivi koji ukazuje na redosled nubijskih vladara kao i redosled asirskih vladara Sargon II/Šabataka i Senaherib/Šabaka.

5. Jaz između vladavina Taharke i Šabake izgleda mnogo dug po tradicionalnoj hronologiji: papirus Louvre E3228C iz 2. ili 6. godine Taharke pominje prodaju roba po imenu *irit-retye*. Vlasnik ga je kupio u 7. godini Šabake i bilo je to 27 godina ranije po tradicionalnoj hronologiji. Ako uzmemo Šabaku pre Taharke dobijamo oko 10 godina što je mnogo realniji interval s obzirom na prosek životnog veka jednog roba koji je bio kraći od 30 godina.

6. Na njegovoj statui Cairo CG 42204, VS Amona Hormakhet predstavljen je kao „princ i guverner, pečatom vrata kralja Donjeg Egipta, jedinog prijatelja naklonosti sina kraljevog Šabake pravednog, voljenog Taharke pravednog, jedinstvenog prijatelja kralja Gornjeg i Donjeg Egipta Tanutamona koji živi zauvek.“ Nigde nema pomena o Šebitku(Šabataki) čija vladavina bi po tradicionalnoj hronologiji bila između Šabake i Taharke.

7. Izgradnja grobnice (Ku 18) Šebitku izgleda kao i ona Piye (Ku 17), dok je Šabakova grobnica (Ku 15) slična onoj Taharke (Nu 1) i Tantamani (Ku 16). Zaista, pogrebne komore piramide Piye i Šabitkua su iskopane ispod nivoa površine, ali plafoni u obliku svoda koji se nalaze u nivou zemlje izgrađeni su uz montažu malih blokova. Pogrebne komore Šabake i Taharke (u izvornom stanju) i Tanutamona (Tantamani) su ručno urezane u steni.

8. Božanska poklonica Amenirdis I, ćerka Piye i sestra Šabake nikada se ne zove „sestra kralja“ na spomenicima koje je uredio Šebitku (kapela Oziris-Heqadjeta) što bi bilo sasvim razumljivo ako bi njen brat Šabaka postao kralj kasnije, a u suprotnom slučaju bi bilo iznenađujuće.

9. Konačno, posmatrana analiza nasleđivanja božanskih poklonica boga Amona čini se presudnom. Božanska poklonica Šepenupet I, poslednja libijska poklonica, još je bila živa pod Šebitkuom kao što je bilo prikazano u ritualnim obavljanjima i opisana je kao „živa“ u delu kapele Oziris-Heqadjet izgrađene pod njenom vladavinom. U ostatku hodnika to je Amenirdis I, božanska poklonica po nazivu, koja je reprezentovana sa svojim imenom krunisanja. Tako je nasleđivanje Šepenupet i Amenirdis održano u vreme vladavine Šebitku. Ponekad se zamišljalo da su dve božanske poklonice vršile neku vrstu suvladarstva, ali to nikad nije dokazano. Pored toga, princeze ustoličene kao naslednici titule božanske poklonice neće nositi ime na krunisanju u kartušu (kao faraoni) već naziv „supruga boga“, „ruka boga“ i „poklonica boga“. U tom smislu, Amenirdis I, kao što je predstavljeno u kapele Oziris-Heqadjet na dekorativnom fragmentu kapele Ozirisa koptskog i na grafitu u Wadi Hammamatu 12. godine Šabake, predstavljena je kao poklonica po naslovu, što podrazumeva da se dekoracija ovih spomenika nije mogla dogoditi pre početka vladavine Šebitku u vreme kada je Šepenupet još bila živa. Pošto su ovi natpisi i dekoracije napravljeni pod Šabakom, sledi da je vladavina ovog poslednjeg morala da bude posle Šebitku.

10. Konačno 2017. godine Broekman je dokazao da je Šebitku vladao pre Šabake pošto je gornja ivica Šabakove visine merenja Nila br. 30 u godini 2. na zapisu keja Karnaka bila ispisana iznad leve strane donje ivice Šebitkuovog zapisa o visini Nila br. 33 u godini 3.⁹³

⁹³ Broekman, G.P.F., *Genealogical considerations regarding the kings of the Twenty-fifth Dynasty in Egypt*, GM 251, 2017, str. 13.

Za određivanje apsolutne hronologije bitni su podaci koji su zabeleženi o Apis bikovima i Tepi Šemu svečanostima.

Bik Apis je bio sveti bik koji je smatran fizičkom manifestacijom (*ba*) boga Ptaha. Svečana sahranjivanja bikova nagoveštavaju da je ritualno žrtvovanje bilo deo obožavanja ranih božanstava nalik govedima i da bik može predstavljati nekog kralja koji je postao božanstvo posle smrti. Nazivan je „obnovom života“ memfiskog božanstva Ptaha, ali posle smrti je postajao Osorapis, tj. Oziris Apis, baš kao što su mrtvi ljudi bili pridruženi Ozirisu, kralju podzemnog sveta. Njihovi počeci se vezuju za početke egipatske istorije. Obožavanje Apisa uveo je, prema Manetu, faraon Raneb iz druge dinastije. Sahranjivani su u Serapeumu u Saqari. Oko nekih bikova i dalje postoji kontroverza. Prema A. Marriettu, Bokchorisov bik Apis XXIV. 1 i njegov prethodnik XXII. 7 bili su sahranjeni u istoj kosturnici. Bik Apis XXII. 7 umro je u 37. godini Šešonqa V. Tu je nađen natpis nubijskog vladara Šabake ili Šebitkua iz druge godine vladavine gde je Bokchoris sahranio njegovog bika u 6. godini kada je i poražen od Nubijaca. Međutim, Payraudeau tvrdi da to nije bio Šabaka već Šebitku jer se ostatak prestonog imena faraona može pročitati kao (Djed-)kau(re).⁹⁴ Moguće je i da nije bio isti Apisov bik kao Bokchorisov. Nije ostavljen nikakav zapis o njegovom uvođenju u dužnost i smrti kao kod drugih bikova. Zato ranija pretpostavka da 2. godina Šabake odgovara 6. godini Bokchorisa ne odgovara istini.

Broj Apis bika	Uvođenje u dužnost	Pokopan	Životni vek
XXIV.1	≥37. Šešonqa V	6. Bokchorisa	?
XXII.7	12. Šešonqa V IV Peret 4	37. Šešonqa V III Akhet 27	Oko 25 godina
XXII.6	≥2. Pamija	11. Šešonq V	17 (+3) godina
XXII.4	28. Šešonq III II Akhet 1	2 Pamija	26 godina

Tabela Apis bikova (8)

⁹⁴ Payraudeau, F., op. cit, str. 126., pr. 79.

Prethodni bik XXII.7 umro je u 37. godini Šošenska V. Prethodni bikovi Apis XXII. 6 i XXII. 4 određuju relativnu hronologiju između 28. godine Šošenska III i 12. godine Šošenska V. Apis XXII. 6 nasledio je prethodnog bika oko 2 godine Pamija. Ako je Apis XXIV. 1 živeo maksimalan život bika toga vremena od 26 godina⁹⁵ onda je postojao maksimalan interval od 21 godine između 38. godine Šošenska V i 1. godine Bokchorisa znajući da je bik Apis XXIV. 1 rođen i postavljen odmah nakon smrti Apisa XXII. 7. U međuvremenu je od 38. godine Šošenska V do nasleđivanja Bokchorisa Tefnakhte zauzeo Memfis. U svojoj 20. godini nubijski vladar Piye izbacio je Tefnakhte iz Memfisa.

Bik Apis XXII.6 sahranjen je u 11. godini Šošenska V, a uveden u dužnost oko 2. godine Pamija, koji je vladao najmanje 6 godina. Apis XXII.4 umro je 2. godine Pamija, a uveden u dužnost početkom 28. Šošenska III i živeo je tačno 26 godina. Iz toga sledi da je 1. Pamija bila 52 godine posle nasleđivanja Šošenska III što odgovara 39. Šošenska III + 13. Šošenska IIIa(IV). Ako uzmemo $52+6+x+38=96+x$ što predstavlja broj godina od 1. Šošenska III do 38. Šošenska V. Ako ove godine kombinujemo sa životom Apisa XXIV.1 koji je živeo najmanje 5 godina pod Bokchorisem i maksimalno 26 godina tada je interval između 1. Šošenska III i 5. Bokchorisa $96+x+y+5$ do $96+x+y+26$ gde je X broj godina posle 6. Pamija i Y broj godina intervala između smrti Apisa XXII.7 i rođenja Apisa XXIV.1. Ako pretpostavimo da je Apis XXIV.1 umro 6. Bokchorisa, a to je najverovatnije 2. Šebitku, 712. p. n. e., imamo da je 1. Šošenska III između $712+96+5+x+y$ i $712+96+5+x+y$, što daje $813+x+y$ do $834+x+y$. Ako uzmemo da je X maksimalno 3, za Pamija sledi da je vladao najviše 9 godina.

Zna se da je uvođenje u dužnost bika Apisa moralo da padne na dan punog meseca +/-3 dana. Ovo uvođenje je povezano i sa

⁹⁵ Vercouter, J., "Un épitaphe royale inédite du Sérapéum", MDAIK 16, str. 342, pr. 4.

Tepi Šemu svečanošću. Ove svečanosti su bile religioznog karaktera i trajale su 5 dana . Počinjale su mesečevog datuma 1 I *Šemu* koji je odgovarao 9 lunarnom mesecu. Ovi datumi su zapisivani kao datumi građanskog kalendara. Prvog dana je bog Amon-Ra prednjačio u procesiji i darovi su davani bogu. Drugog dana je bilo ponovo darivanje boga a trećeg i četvrtog su darovi stavljeni na „malu barku kralja“. Poslednjeg, petog dana Amon-Ra je ponovo ulazio u hram. Gde je on obitavao između njegove pojave prvog dana i povratka petog nije jasno.⁹⁶

Poznato je nekoliko *Tepi Šemu* datuma, a najznačajniji su sledeći:⁹⁷

1. (Louvre C.258) I *Šemu* 11 u 11. Takelota II
2. (frag. 1.b) I *Šemu* (1) u 7. Petubaste I
3. (frag. 2) I *Šemu* 19 u 8. Petubaste I
4. (frag. 7) I *Šemu* 26 u 39. Šošenska III

Kako je naveo J-M. Kruchten⁹⁸ evidentno je da frag.7 mora biti *Tepi Šemu* svečanost. Ako uzmemo da je 5. Takelota II = 1. Šošenska III to se može proveriti preko rastojanja u lunarnim mesecima. Iz *Hronika princa Osorkona* imamo da je 22. Šošenska III bila uskoro posle 24. ili 25. Takelota II. Ako računamo rastojanje u prosečnim mesecima između Louvre C.258 i frag. 7 dobićemo 32 godine i 15 dana što odgovara 396 prosečnih lunarnih meseci +0.9 dana. Pošto u natpisu Louvre C.258 stoji referenca na *Tepi Šemu* to se i za frag. 7 može tvrditi da je takođe *Tepi Šemu*.

Prema šemi mesečevih datuma za Šošenska III može se desiti da se na 30. mesečev dan stari mesečev srp ne vidi, pa mesečev

⁹⁶ Gautschi, R., „The *Tepi Shemu* Feast: A Tool for Testing Chronology of Dynasty 21 to 25?“, *Journal of Egyptian History*, 8, 2015, str. 102.

⁹⁷ Krauss, R., op. cit., str. 338.

⁹⁸ Kruchten, J-M., Kruchten, Jm., Zimmer, T., *Les annales des pretres du Karnak (XXI-XXIII dynasties) et autres textes contemporains relatifs a l'initiation des pretres d'Amon*, OLA 32, Peeters Publishers, Leuven, 1989, str. 61–80.

dan 1 bude uočen jedan dan ranije. Od ponuđenih datuma 852, 841, 830 ili 816 možemo videti da za prvu godinu Šošenska III najviše odgovaraju 841. p. n. e. i 816. p. n. e.⁹⁹ Iz gornje jednačine sledi da 816. p. n. e. otpada jer je suviše niska. Ako uzmemo 1. Šošenska III = 830. p. n. e. to će zatvoriti prazninu između 38. Šošenska V i Bokchorisa, ali će dodati 11 nedokumentovanih godina između Osorkona I i Šošenska III. Nasuprot, rešenje 1 Šošenska III = 841. p. n. e. dodaće 11 nedokumentovanih godina između Šošenska V i Bokchorisa. Ako uzmemo 841. p. n. e. problematična je 712. p. n. e. za nubijsku invaziju na Egipat.

Postoji još jedan mesečev datum značajan za 21. dinastiju. Payraudeau interpretira datum „godina 11. Psusennesa II na I Šemu 13“ frag. P kao *Tepi Šemu* svečanost i kombinuje sa druga dva datuma frag. 3a: uvođenje u 2. Osorkona Starijeg na I Šemu 20 i frag. 3: uvođenje u 17. Siamuna na I Šemu (1).¹⁰⁰ Svi oni predstavljaju mesečeve datume od 1–5. dana. Još jedan datum Krauss je identifikovao kao mesečev datum.¹⁰¹ To je *wereš* datum pronađen na Dakhla steli koji se odnosi na dan IV Pereta u godini 5. faraona Šošenska koji je kasnije identifikovan kao Šošensq I. Krauss smatra da je svečanost padala na 1. ili 2. dan meseca, na osnovu čega je predložio 3 datuma za početak vladavine – 954. p. n. e, 943. p. n. e. i 929. p. n. e. U delu u kome smo određivali datume Srednjeg carstva Egipta zaključili smo da 21. dinastija mora da počne najranije 1078. p. n. e, a najkasnije 1070. p. n. e. Kako je 21. dinastija vladala najmanje 125, a najviše 135 godina prema zabeleženim godinama vladara, zavisno od vladavine Psusennesa II, to imamo da je početak 22. dinastije bio u intervalu 945+/-5. p. n. e. Zato možemo uzeti da

⁹⁹ Krauss, R., op. cit., tabela 2.

¹⁰⁰ Payraudeau, F., “De nouvelles annales sacerdotales de Siamon, Psusennès et Osorkon Ier”, *Bulletin de l’institut français d’archaéologie orientale*, 108, Le Cairo 2008, str. 301.

¹⁰¹ Krauss, R., op. cit., str. 342.

je 1. Šošənqa I bila 943. p. n. e. Kruchten je identifikovao I Šemu 10 godine 3 iz proročanstva 6 kao poslednji dan *Tepi Šemu* svečanosti. Ako uzmemo da je ono palo na 5. dan svečanosti između 1000. p. n. e. i 950. p. n. e. imamo samo dva datuma 989. p. n. e. (2. januar) i 965. p. n. e. (26. decembar). Postoji mogućnost da se datum dodeli Osorkonu Starijem ili Amenemope. U prvom slučaju 989. p. n. e. odgovara 954. p. n. e. za 1. Šošənqa I ili 965. p. n. e. odgovara 929. p. n. e. Šošənqa I. Ako bi godinu dodelili Amenemope tada bi za Šošənqa I imali 943. p. n. e. što nam više odgovara. To je u slučaju kada bi Psusennes II vladao 14 godina. U drugom slučaju, kada bi on vladao 24 godine više odgovara 989. p. n. e. za Tepi Šemu i pripada Osorkonu Starijem. Sada možemo uspostaviti apsolutnu hronologiju 21. dinastije.

Iz jednog natpisa znamo da (godina X kralja) Amenemope odgovara 49. (kralja Psusennesa). Postoji mogućnost da je druga godina pripadala VS Menkheperre, ali se to može u ovom slučaju zanemariti jer Maneto daje 40+X godina Psusennesu. Tako imamo suvladarstvo između Amenemope i Psusennesa I od 1 godine. Znamo da je Psusennes I vladao najmanje 14 godina (Maneto mu dodeljuje 14 ili 35), Siamun 19, Osorkon Stariji 6, Amenemope 9 (sa 1 suvladarstva), Psusennes I 48, Amennisu 4 i Smendes 26. Tako dobijamo 1070/1068. p. n. e. za početak dinastije 21. Razlika od 8–10 godina u odnosu na prvi deo teksta može se nadoknaditi ukoliko dodelimo maksimalno 24 godine Psusennesu II i ukinemo suvladarstvo Amenemope i Psusennesa I (tablica 9). U jednom ranijem tekstu sugerisano je da 48. i 49. godina pripadaju VS Menkheperreu (o. 1045–992. p. n. e) tako da je Psusennes I vladao samo 46 godina.¹⁰²

Na osnovu *Tepi Šemu* datuma i uvođenja u dužnost Apis bikova možemo sastaviti tabelu 9 sa svim mesečevim datumima od

¹⁰² Jansen-Winkel, K., "Das Ende des Neuen Reiches", *ZÄS* 119, 1992, str. 26.

21. do 25. dinastije. Vladavine Petubastea I, Iuputa I i Šošenska VI moguće je još povećati. Moguća greška za 25. dinastiju je najviše 5 godina za vladavinu Piye i Šebitku. Hronologija koju je dala R. Gautschy niža je za 25 godina od naše hronologije što prema sadašnjem stanju asirske liste kraljeva i poređenju sa egiptskom hronologijom ne bi moglo da se uzme u obzir.¹⁰³ Takođe, ne postoji način da se već postojeće vladavine 19. i 20. dinastije produže 25 godina. Za razliku od naše hronologije Kitchenova hronologija se ne zasniva na astronomskim datumima. On stavlja početak 21. dinastije od 1070. p. n. e., a početak 22. od 945. p. n. e.

Vladavina	Kralj	Din.	GV	Mesečev datum	Godina
1077–1052	Smendes	21	26		
1051–1048	Amenemnisu	21	4		
1047–1002	Psusennes I	21	46		
1001–992	Amenemope	21	10		
991–986	Osorkon Stariji	21	6		
	<i>Tepi Šemu</i>			2 g. I šemu 20	990
	<i>Proročanstvo 6</i>			3 g. I šemu 10	989
986–968	Siamun	21	19		
	<i>Tepi Šemu</i>			17 g. I šemu (1)	970
967–944	Psusennes II	21	24		
	<i>Tepi Šemu</i>			11 g. I šemu 13	957

¹⁰³ Gautschy, R., op. cit, 2015.

Vladavina	Kralj	Din.	GV	Mesečev datum	Godina
943–923	Šošeng I	22	21		
	<i>wereš</i> IMD			5 g. IV <i>peret</i> 25	939 ¹⁰⁴
922–888	Osorkon I	22	35		
888–874	Takelot I	22	14		
	<i>Tepi Šemu</i> ¹⁰⁵			11 g. I <i>šemu</i> 25	878
873	Šošeng Iaaq-c	22	2		
872-842	Osorkon II	22	31		
845-821	Takelot II	23A	25		
	<i>Tepi Šemu</i>			11 g. I <i>šemu</i> 11	835
841-803	Šošeng III	22	39		
	<i>Apis uvođenje</i>			28 g. II <i>akhet</i> 1	813
	<i>Tepi Šemu</i>			39 g. <i>šemu</i> 26	803
834-812-	Petubaste I	23B	23+		
	<i>Tepi Šemu</i>			7 g. <i>šemu</i> (1)	828

¹⁰⁴ Leahy, A., “The date of the ‘larger’ Dakhleh stela (Oxford, Ashmolean Museum 1894.107a)”, *GM* 226, 2010, str. 52. Leahy smatra da je tumačenje *wereš* datuma kao mesečevog datuma hipotetično i njegova pojava na 1. dan meseca predstavlja samo pretpostavku.

¹⁰⁵ Ova svečanost mogla je da pripada Takelotu III, ali datum za njega nije odgovarajući jer se ne zna da li je vladao više od 7 godina.

	<i>Tepi Šemu</i>			8 g. šemu 19	827
802-790	Šošeng IV	22	13		
820-802-	Iuput I	23A	19+		
-812-806-	Šošeng VI	23B	6+		
806/796-769	Osorkon III	23	28-38		
	Obnavljanje milosti			18 g. I šemu 6	779 ¹⁰⁶
774-768/2	Takelot III	23	7-13		
768/2-752	Rudamun	23	11-17		
751-732	Šošeng VII	23	20		
732-727	Ini	23	5		
732-712	Iuput II	23	21		
789-781	Pami	22	9 ¹⁰⁷		
780-743	Šošeng V	22	38		
	<i>Apis uvođenje</i>			12 g. IV peret 4	769
?743-712	Osorkon IV	22	31		

¹⁰⁶ Ova svečanost mogla je da pripada Osorkonu II ili Šošengu III.

¹⁰⁷ Najviša dokumentovana godina je 7., ali prema astronomskim datumima dobijamo 9. godinu.

744-714	Piye	25	30		
714-705	Šebitku	25	9		
705-690	Šabaka	25	15		
690-664	Taharqa	25	26		
664-655	Tantamani	25	9		

Tabela 9